

32/446 (358) 2^e ex.

**BIBLIOTHEEK
STARINGGEBOUW**

Landbouw, koersen en kleuren

**Onderzoek naar ontwikkelingen in de landbouw in het perspectief van het
Vinex-beleid**

**A. van Hoorn
W. de Haas**

Rapport 358

DLO-Staring Centrum, Wageningen, 1995

28 JUNI 1995

isn 907145 *

REFERAAT

A. van Hoorn en W. de Haas, 1995. *Landbouw, koersen en kleuren; Onderzoek naar ontwikkelingen in de landbouw in het perspectief van het Vinex-beleid*. Wageningen, DLO-Staring Centrum. Rapport 358. 72 blz.; 50 fig.; 3 tab.; 14 ref.; 3 aanh.

De landbouwkundige ontwikkelingen in Nederland van 1987 tot 1992 zijn onderzocht, met een nadruk op de ruimtelijke component. De Rijksplanologische Dienst heeft behoefte aan informatie hierover om te kunnen beoordelen of de ontwikkelingen in de agrarische sector stroken met het ruimtelijk beleid. Het onderzoek had twee benaderingen. Vanuit de Koersbepaling worden agrarische indicatoren afgeleid van het ruimtelijk beleid voor de landelijke gebieden. Bij de Benadering vanuit de landbouw gebeurt hetzelfde, maar dan geredeneerd vanuit de ontwikkelingsprocessen binnen de sector landbouw zelf. Beide benaderingen zijn uitgewerkt met gegevens van de CBS Landbouwstatistiek die hiervoor is geaggregeerd naar de koersgebieden. Aanbevolen wordt een monitoringsysteem landbouw te ontwikkelen vanuit een ruimtelijke invalshoek.

Trefwoorden: Koersbepaling, landelijk gebied, monitoring, ruimtelijk beleid

ISSN 0927-4499

©1995 DLO-Staring Centrum, Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied (SC-DLO) Postbus 125, 6700 AC Wageningen.
Tel.: 08370-74200; telefax: 08370-24812.

DLO-Staring Centrum is een voortzetting van: het Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding (ICW), het Instituut voor Onderzoek van Bestrijdingsmiddelen, afd. Milieu (IOB), de Afd. Landschapsbouw van het Rijksinstituut voor Onderzoek in de Bos- en Landschapsbouw 'De Dorschkamp' (LB), en de Stichting voor Bodemkartering (STIBOKA).

DLO-Staring Centrum aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van DLO-Staring Centrum.

Inhoud

	blz.
Woord vooraf	9
Samenvatting	11
1 Inleiding	15
1.1 Achtergrond onderzoek	15
1.2 Doel	17
1.3 Aanpak en werkwijze	18
1.4 Opzet rapport	19
2 Analyse-kader op hoofdlijnen	21
2.1 Uitgangspunten	21
2.1.1 Benadering vanuit Koersbepaling	21
2.1.2 Benadering vanuit landbouw	22
2.2 Techniek	22
2.2.1 Algemeen	22
2.2.2 Benadering vanuit Koersbepaling	23
2.2.3 Benadering vanuit landbouw	24
2.3 Keuze informatie-bron	25
3 Benadering vanuit Koersbepaling	27
3.1 Algemeen	27
3.2 Ontwikkeling Groene Koers	28
3.3 Ontwikkeling Gele Koers	32
3.4 Ontwikkeling Blauwe Koers	35
3.5 Ontwikkeling Bruine Koers	38
3.6 Resumé	42
4 Benadering vanuit landbouw	45
4.1 Keuze toets-variabelen	45
4.2 Situatie en ontwikkelingen 1987-1992	47
4.3 Typering van gebieden	50
5 Synthese en conclusies	53
5.1 Synthese twee benaderingen	53
5.2 Terugblik methode	57
5.3 Aanzetten monitoringsysteem landbouw	59
Literatuur	63
Aanhangsels	
1 Rekenschema Koersbepaling landelijke gebieden	65
2 Beleidsteksten Koersbepaling landelijke gebieden	67
3 Ligging en namen koersgebieden	71

Tabellen

1 De koersgebieden in absolute aantallen verdeelt naar de mate waarin het koerskarakter zich manifesteert	42
2 Norm voor de produktie-omvang per bedrijf naar bedrijfstype, afgeleid van 'Bedrijfsuitkomsten Landbouw' 1987 en 1992 (LEI, 1987 en 1992)	46
3 Vier groepen koersgebieden getypeerd.	50

Figuren

1 De Koersbepaling voor de landelijke gebieden uit de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra (Vinex)	15
2 Indeling van Nederland gebaseerd op fysisch-geografische systeemeenheden	24
3 Schematische weergave van de Benadering vanuit de Koersbepaling	27
4 Produktie-intensiteit (nge/ha cultuurgrond) in Groene-Koersgebieden in 1987	29
5 Groei produktie-intensiteit (nge/ha cultuurgrond) t.o.v. de regionale groei in Groene-Koersgebieden 1987-1992	29
6 Aandeel oppervlakte cultuurgrond (ha) in Groene-Koersgebieden t.o.v. de totale oppervlakte van deze gebieden in 1987	30
7 Groei aandeel oppervlakte cultuurgrond (ha) t.o.v. de regionale groei in Groene-Koersgebieden 1987-1992	30
8 Mate van 'groenheid' in Groene-Koersgebieden in 1987	30
9 Indicatie van 'vergroening' in de Groene-Koersgebieden 1987-1992	31
10 Mate van groen karakter van Groene-Koersgebieden 1987-1992	31
11 Aandeel produktie-omvang (nge) van intensieve landbouwbedrijven in Gele-Koersgebieden t.o.v. de totale produktie-omvang in deze gebieden in 1987	32
12 Groei aandeel produktie-omvang (nge) van intensieve landbouwbedrijven t.o.v. de regionale groei in Gele-Koersgebieden 1987-1992	32
13 Bedrijfsomvang (nge/bedrijf) van intensieve landbouwbedrijven in Gele-Koersgebieden in 1987	33
14 Groei bedrijfsomvang (nge/bedrijf) van intensieve landbouwbedrijven t.o.v. de regionale groei in Gele-Koersgebieden 1987-1992	33
15 Produktie-intensiteit (nge/ha cultuurgrond) van intensieve landbouwbedrijven in Gele-Koersgebieden in 1987	33
16 Groei produktie-intensiteit (nge/ha cultuurgrond) van intensieve landbouwbedrijven t.o.v. de regionale groei in Gele-Koersgebieden 1987-1992	34
17 Mate van 'geelheid' in de Gele-Koersgebieden in 1987	34
18 Indicatie van 'vergeling' in de Gele-Koersgebieden 1987-1992	34
19 Mate van geel karakter van Gele-Koersgebieden 1987-1992	35
20 Produktie-intensiteit (nge/ha cultuurgrond) in Blauwe-Koersgebieden in 1987	35
21 Groei produktie-intensiteit (nge/ha cultuurgrond) t.o.v. de regionale groei in Blauwe-Koersgebieden 1987-1992	36
22 Bedrijfsomvang (ha/bedrijf) van grondgebonden landbouwbedrijven in Blauwe-Koersgebieden in 1987	36
23 Groei bedrijfsomvang (ha/bedrijf) van grondgebonden landbouwbedrijven t.o.v. de regionale groei in Blauwe-Koersgebieden 1987-1992	36
24 Aandeel agrarische bedrijven met een nevenberoep en nevenberoepsbedrijven in Blauwe-Koersgebieden t.o.v. het totaal aantal bedrijven in 1987	37
25 Groei aandeel agrarische bedrijven met een nevenberoep en nevenberoepsbedrijven t.o.v. de regionale groei in Blauwe-Koersgebieden 1987-1992	37
26 Mate van 'blauwheid' in Blauwe-Koersgebieden in 1987	37
27 Indicatie van 'verblauwing' in Blauwe-Koersgebieden 1987-1992	38
28 Mate van blauw karakter van Blauwe-Koersgebieden 1987-1992	38
29 Aandeel produktie-omvang (nge) van grondgebonden landbouwbedrijven in Bruine-Koersgebieden t.o.v. de totale produktie-omvang in 1987	39
30 Groei aandeel produktie-omvang (nge) van grondgebonden landbouwbedrijven t.o.v. de regionale groei in Bruine-Koersgebieden 1987-1992	39
31 Bedrijfsomvang (nge/bedrijf) van grondgebonden landbouwbedrijven in Bruine-Koersgebieden 1987	39

32	Groei bedrijfsomvang (nge/bedrijf) van grondgebonden landbouwbedrijven t.o.v. de regionale groei in Bruine-Koersgebieden 1987-1992	40
33	Mate van 'bruinheid' in de Bruine-Koersgebieden in 1987	40
34	Indicatie van 'verbruining' in de Bruine-Koersgebieden 1987-1992	40
35	Mate van bruin karakter van Bruine-Koersgebieden 1987-1992	41
36	Mate van het koerskarakter van alle koersgebieden 1987-1992	43
37	Schematische weergave van de Benadering vanuit de landbouw	45
38	Productie-intensiteit (nge/ha koersgebied) in de koersgebieden in 1987	47
39	Groei productie-intensiteit (nge/ha koersgebied) t.o.v. de landelijke groei in alle koersgebieden 1987-1992	47
40	Productie-intensiteit (nge/ha cultuurgrond) in de koersgebieden in 1987	48
41	Groei productie-intensiteit (nge/ha cultuurgrond) t.o.v. de landelijke groei in alle koersgebieden 1987-1992	48
42	Aandeel oppervlakte cultuurgrond (ha) in de koersgebieden t.o.v. de totale oppervlakte van deze gebieden in 1987	48
43	Groei aandeel oppervlakte cultuurgrond (ha) t.o.v. de landelijke groei in alle koersgebieden 1987-1992	49
44	Aandeel bedrijven boven de productie-norm (nge) in de koersgebieden t.o.v. het totaal aantal bedrijven in deze gebieden in 1987	49
45	Groei aandeel bedrijven boven de productie-norm (nge) in verhouding tot de landelijke groei in alle koersgebieden 1987-1992	49
46	Karakterisering van vier type koersgebieden	50
47	Typering van koersgebieden met meer dan 100 agrarische bedrijven op basis van de processen van schaalvergroting en extensivering 1987-1992	51
48	Mate van duidelijkheid van het koerskarakter in combinatie met de typering van de koersgebieden naar de processen in de landbouw 1987-1992	55
49	Stappenschema voor de koerskeuze per deelgebied afgeleid van de nota 'Platte-land op weg naar 2015' (Rijksplanologische Dienst, 1990)	66
50	De gebiedsindeling van de Koersbepaling landelijke gebieden met de nummers van de koersgebieden.	71

Woord vooraf

Het rapport dat voor u ligt, is het verslag van een onderzoek dat is uitgevoerd in opdracht van de Rijksplanologische Dienst (RPD). In dit onderzoek gaat het om het analyseren van ontwikkelingen binnen de agrarische sector gedurende de periode 1987-1992, met een nadruk op de ruimtelijke component daarvan. De RPD heeft behoefte aan informatie op dit terrein om te kunnen beoordelen of de ontwikkelingen in de pas lopen met het vigerend ruimtelijk beleid. Op grond daarvan kan worden beslist of bijsturing nodig is, of dat nieuw beleid moet worden ontwikkeld. Los daarvan zijn de gegevens van dit onderzoek gebruikt voor de opstelling van het jaarboek van de RPD voor 1994, de zogenoemde 'Ruimtelijke Verkenningen 1994'.

Voorwaarde voor het vervullen van de genoemde informatiebehoefte is een antwoord op de vraag welke indicatoren van belang zijn voor het volgen van de agrarische ontwikkelingen. Omdat het ruimtelijk rijksbeleid voor de landelijke gebieden veelal niet in termen van agrarische indicatoren is gedefinieerd, is een belangrijk deel van het onderzoek aan het vinden van de geschikte indicatoren besteed. De Koersbepaling landelijke gebieden uit de Vierde nota voor de ruimtelijk ordening extra (Vinex) vormt daarbij het startpunt.

De informatie-behoefte van de RPD past bij de ontwikkeling die de rijksoverheid momenteel doormaakt. Sinds enkele jaren is er sprake van een terugtrekkende overheid die stuurt op hoofdlijnen en die de concrete uitvoering overlaat aan lagere niveau's. Tegelijkertijd is er een toenemende behoefte aan gegevens met betrekking tot de effectiviteit van het beleid. Het ligt voor de hand dat in deze situatie de overheid voor de diverse beleidsvelden wil weten of de ontwikkelingen verlopen in de door haar gewenste richting.

Mede vanwege deze algemene ontwikkelingen bij de rijksoverheid is in het DLO-onderzoeksprogramma 'Planning Groene Ruimte' een substantieel deel van de onderzoekscapaciteit ingeruimd voor het thema 'Monitoring'. Het onderzoek waarvan in dit rapport verslag wordt gedaan maakt daarvan onderdeel uit.

Bij het thema 'Monitoring' gaat het om de uitwerking van methoden en technieken die het mogelijk maken de veranderingen in de Groene Ruimte in maat en getal vast te leggen. Daarbij kan, naast de sector landbouw, worden gedacht aan veranderingen op het gebied van de verstedelijking, de recreatie, het landschap, het milieu, etc.. De resultaten van de onderzoeken zullen kunnen worden gebruikt voor bijstelling van het vigerend, en de formulering van nieuw beleid. Daarnaast mag worden verwacht dat de ontwikkeling van indicatoren op termijn zal leiden tot een andere wijze van beleidsformulering welke meer rekening houdt met de mogelijkheden van toetsing op gewenste ontwikkelingen. In die zin vervullen onderzoeken binnen dit thema een dubbele functie.

Bij de uitvoering van het onderhavige onderzoek is dankbaar gebruik gemaakt van de Landbouwstatistiek-gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Zonder de toestemming voor het gebruik van deze gegevens alsmede de beschikbaarstelling daarvan door zowel het CBS als het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij was de uitvoering van dit onderzoek onmogelijk geweest.

Van de kant van de RPD is het onderzoek begeleid door ir. J.W.L. ten Hoeve en ir. J. Osinga. Het onderzoek is uitgevoerd door ir. A. van Hoorn (projectleider), ir. W. de Haas en J. van Lith-Kranendonk, allen werkzaam bij SC-DLO.

drs. A.F. van de Klundert

Leider DLO-onderzoeksprogramma 'Planning Groene Ruimte'

Samenvatting

Aanleiding en doelstelling

In 1993 is de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra (VINEX) vastgesteld. In deze nota wordt het landelijke gebied opgedeeld in koersgebieden. Voor elk koersgebied is één van de vier volgende ontwikkelingsrichtingen gekozen:

- natuur richtinggevend (Groene Koers);
- geconcentreerde landbouw richtinggevend (Gele Koers);
- verbrede plattelandontwikkeling (Blauwe Koers);
- ruimtelijke mozaïek van landbouw en andere functies (Bruine Koers).

Nu dit beleid een aantal jaren van kracht is, is het van belang om na te gaan in hoeverre het doorwerkt in de landbouwkundige ontwikkeling in het landelijk gebied. Daarnaast is het van belang om vast te stellen hoe deze ontwikkeling in de toekomst voortdurend kan worden gevolgd. In opdracht van de RPD is daarom een onderzoek uitgevoerd met de volgende doelstellingen:

- het verschaffen van inzicht in de landbouwkundige ontwikkelingen die zich in het landelijk gebied hebben voorgedaan;
- het leveren van een kader waarmee de ontwikkelingen in de agrarische sector kunnen worden geanalyseerd vanuit een ruimtelijke optiek.

Analysekader: twee benaderingen

Bij de invulling van het analysekader bleek dat twee elkaar aanvullende benaderingen konden worden onderscheiden. De eerste is *Benadering vanuit de Koersbepaling* genoemd. Hierbij is nagegaan of de ontwikkelingen in de landbouw overeenstemmen met de beleidsdoelen die zijn vastgelegd in het ruimtelijk beleid. Daarvoor zijn de vier koersen vertaald in een aantal variabelen (twee of drie per koers). Vervolgens is nagegaan of koersgebieden hoog scoorden op deze variabelen in 1987 en of deze variabelen zich na 1987 ten opzichte van de omliggende regio sterk hebben ontwikkeld. De ontwikkeling na 1987 is daarbij bekeken ten opzichte van de omringende regio. De uitkomst van de Benadering vanuit de Koersbepaling is per koerskleur weergegeven in kaarten. Daarin staat vanuit de agrarische invalshoek per koersgebied één van de volgende mogelijkheden aangegeven (zie ook de samenvattende kaart in fig. 47):

- het gebied voldeed al in 1987 in sterke mate aan de toegekende kleur;
- het gebied heeft zich na 1987 in sterke mate in de richting van de toegekende kleur ontwikkeld;
- het gebied had in 1987 geen duidelijke kleur en heeft zich ook niet duidelijk in de richting van de toegekende kleur ontwikkeld.

Daarnaast is een benadering onderscheiden die uitgaat van ontwikkelingen in de landbouw. In deze *Benadering vanuit de landbouw* zijn de belangrijke ontwikkelingsprocessen in de landbouw vertaald in een zo beknopt mogelijk, sluitend systeem van variabelen. Het betreft de productie-omvang per hectare koersgebied, de productie-omvang per hectare cultuurgrond, het aandeel cultuurgrond en het percentage grote bedrijven. Voor elk koersgebied is nagegaan hoe deze variabelen zich ten opzichte van het Nederlands gemiddelde hebben ontwikkeld. Op grond hiervan zijn de koersgebieden ingedeeld in vijf groepen. De gebieden in elke groep scoren ongeveer gelijk op de vier onderscheiden variabelen. De vijf groepen gebieden zijn (zie ook fig. 36):

- De *modale* gebieden, die zich kenmerken door een gemiddelde groei van de productie-omvang per hectare en een gemiddelde stijging van het percentage grote bedrijven.
- De gebieden met *beperkte intensivering*. In deze groep is de groei van productie-omvang per hectare duidelijk achtergebleven bij de landelijk gemiddelde groei en is het percentage grote bedrijven gemiddeld genomen sterker gestegen.
- De gebieden met een *beperkte schaalvergroting en beperkte intensivering*. De ontwikkeling van de productie-omvang per hectare is in deze gebieden duidelijk achtergebleven evenals de groei van het percentage grote bedrijven.

- De gebieden waar een sterke *schaalvergroting* heeft plaatsgevonden. Hier zijn de produktie-omvang per hectare en het percentage grote bedrijven gemiddeld sterker gestegen dan gemiddeld in Nederland het geval is.
- Een restgroep van gebieden die zich kenmerkt door *verstening* of *verglazing*. Hier is of de oppervlakte cultuurgrond zeer sterk gedaald, doorgaans als gevolg van urbanisatie (verstening) of de produktie per hectare sterk toegenomen, vaak door de opkomst van de glastuinbouw (verglazing).

Landbouwkundige ontwikkelingen volgens de twee benaderingen

De Benadering vanuit de Koersbepaling levert een geschakeerd beeld op van gebieden die in meer of mindere mate de hun toegekende koerskleur aannemen. Het al dan niet op koers liggen van een gebied blijkt niet in verband te brengen met een bepaald soort gebieden of bepaalde vorm van landbouw. Zo beschouwd komt uit het geschakeerde beeld geen duidelijk patroon naar voren.

In de benadering vanuit de landbouw blijken de vijf groepen gebieden in redelijk duidelijke geografische clusters voor te komen. De gebieden met een modale ontwikkeling bevindt zich vooral in het zuiden, oosten en noorden van Nederland. Het gaat vooral om gebieden met veel veehouderij (graasdieren en hokdieren). Beperkte intensivering is vooral aan de orde in de Veluwe, delen van de Achterhoek, de Veenkoloniën, Zeeland en de omgeving van Amsterdam. Beperkte intensivering en beperkte schaalvergroting komt met name voor in de gebieden met veel akkerbouw zoals Zeeland, Zuidhollandse eilanden en in het noorden van Groningen. Schaalvergroting heeft zich voor een groot deel voorgedaan in de weidegebieden op de grens van Noord-Holland en Utrecht en in de IJsselvallei. Verstening en verglazing ten slotte is vooral opgetreden in en langs de Randstad.

Vergelijking van twee benaderingen

Bij vergelijking wordt duidelijk dat de Benadering vanuit de landbouw in veel gevallen de conclusies van de Benadering vanuit de Koersbepaling ondersteunt of bijdraagt aan de interpretatie daarvan.

De Groene Koers blijkt het moeilijkst met de cijfers uit dit rapport te volgen, mede omdat deze koers niet direct geënt is op de landbouwonwikkeling. Het blijkt dat in de Groene-Koersgebieden alle vijf ontwikkelingsrichtingen uit de Benadering vanuit de landbouw voorkomen, in ongeveer dezelfde verhoudingen als in heel Nederland.

De Gele Koers komt vaak overeen met de ontwikkelingsrichting verstening/verglazing. Verder worden Gele-Koersgebieden nogal eens getypeerd als gebieden met een modale ontwikkeling. Dit komt waarschijnlijk doordat de modale ontwikkeling in de landbouw 'gele'trekken vertoont van een sterke intensivering en schaalvergroting.

Blauwe-Koersgebieden met een duidelijk blauw karakter kenmerken zich in relatief veel gevallen door de ontwikkelingsrichting 'beperkte intensivering en beperkte schaalvergroting'. De koersgebieden met een minder duidelijk blauw karakter hebben meestal een modale ontwikkelingsrichting.

Bij de Bruine Koers komen alle ontwikkelingsrichtingen voor, in ongeveer dezelfde verhouding als in heel Nederland. Bij de niet op koers liggende Bruine-Koersgebieden is de ontwikkelingsrichting 'verstening/verglazing' relatief oververtegenwoordigd.

Terugblik op de methode

Over de gebruikte methode kan het volgende worden opgemerkt.

- Vanwege de nadruk in dit onderzoek op landbouwkundige variabelen kan het gevaar ontstaan dat de intentie achter de Koersbepaling - een integrale ruimtelijke ontwikkelingsrichting - uit het oog verdwijnt.
- De analyse-periode van dit monitoringsonderzoek (1987-1992) sluit niet aan bij de planhorizon van de Vinex. Hierdoor kunnen bepaalde ontwikkelingen nog niet duidelijk tot uitdrukking zijn gekomen in de kaarten van dit onderzoek.
- In de Benadering vanuit de Koersbepaling blijkt dat de VINEX niet in alle gevallen gemakkelijk kan worden vertaald in monitoringsvariabelen. Daarbij rijzen de volgende vragen op. Geven de variabelen die de Vinex zelf noemt, de intentie achter de koersen goed weer? Is

de betreffende Koers überhaupt geschikt om in landbouwkundige variabelen uit te drukken? Overlappen de in de Vinex genoemde variabelen elkaar?

- De ontwikkelingen in de landbouw zijn in de Benadering vanuit de Koersbepaling afgezet tegen de ontwikkeling in de regio. Dit is inhoudelijk te verdedigen, maar bemoeilijkt de interpretatie.
- De Benadering vanuit de landbouw heeft als nadeel dat deze bij herhaling over een andere periode een andere groepering van gebieden met een vergelijkbare ontwikkelingsrichting kan opleveren.

Aanzetten voor ruimtelijke monitoring van de landbouw

In het algemeen moet worden opgemerkt dat ruimtelijke monitoring van de landbouw zich niet zou moeten beperken tot de landbouwkundige variabelen zelf, maar dat verbanden met de ruimtelijke effecten ook in beeld moeten worden gebracht.

Monitoring van ontwikkelingen kan een signalerende functie, een controlerende functie en een voorspellende functie hebben. Om de ruimtelijke monitoring van de landbouw een goede signalerende functie te geven moeten analyses als in dit onderzoek met een korte tussenpozen worden herhaald. Verder moet een goed evenwicht worden gevonden tussen een beknopt systeem van enkele variabelen, en een systeem dat volledig recht doet aan de diversiteit van ontwikkelingen in de landbouw.

Voor de controlerende functie is van belang dat de beleidsdoelstellingen zijn verwoord in te controleren variabelen en dat goede controle pas mogelijk is als de periode waarop wordt teruggekeken enigszins overeenkomt met de planhorizon.

De voorspellende functie van monitoring kan worden opgevat in enge en in brede zin. In enge zin gaat het om het selecteren van variabelen die direct relevant zijn voor toekomstige ontwikkelingen. In brede zin is het van belang om relaties te leggen met voorspellende modellen. Voor het laatste moet bij ruimtelijke monitoring nog een belangrijke ontwikkelingsslag worden gemaakt.

1 Inleiding

1.1 Achtergrond onderzoek

In 1993 is de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra (Vinex) (Ministerie van VROM, 1993) vastgesteld. In deze nota wordt het beleid van de Koersbepaling voor de landelijke gebieden uiteengezet waarbij Nederland wordt onderverdeeld in ongeveer 180 zogenoemde koersgebieden en waarbij voor elk koersgebied een gewenste ontwikkelingsrichting wordt gekozen (fig. 1). Er wordt onderscheid gemaakt in 4 ontwikkelingsrichtingen, te weten:

- natuur richtingevend (Groene Koers);
- geconcentreerde landbouw richtingevend (Gele Koers);
- verbrede plattelandsontwikkeling (Blauwe Koers);
- mozaïek van landbouw en andere functies (Bruine Koers).

Fig. 1. Koersbepaling voor de landelijke gebieden uit de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra (Vinex).

De Koersbepaling geeft een ruimtelijk afwegingskader voor de ontwikkeling van ruimtelijke plannen. Daarnaast biedt het de mogelijkheid om vraagstukken op het gebied van ruimte, water en milieu meer samenhangend aan te pakken.

Vanuit die gedachte is de toewijzing van een koers aan een koersgebied gebaseerd op een diversiteit aan informatie over zowel ruimte, water als milieu die in een aantal rekenregels is samengebracht (Rijksplanologische Dienst, 1990). Genoemd kan worden informatie over de agrarische produktie, de ligging van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS), de ligging van weidevogelgebieden en bijzondere cultuurlandschappen en de aanwezigheid van stedelijke druk, etc.. De ruimtelijke indeling die op basis hiervan is ontstaan, is gepresenteerd in de ontwerp-planologische kernbeslissing. De definitieve koersindeling is vastgesteld na verwerking van de inspraakreacties en na politieke afweging.

Het rapport 'Platteland op weg naar 2015' (Rijksplanologische Dienst, 1990) is heel duidelijk over het begrip 'koers' van de Koersbepaling en formuleert:

'Het begrip 'koers' geeft aan dat het om een keuze gaat die zich richt op een ontwikkelingsproces, niet op het realiseren van een blauwdruk voor de toekomst.'

Koersen zijn geen doelen op zich, maar zijn strategieën gericht op het bereiken van een bepaalde doelstelling. Zo duidt de koerskleur blauw op de strategie van verbrede plattelandsontwikkeling (fig. 1). Het doel dat daarbij moet worden bereikt is het behoud en de ontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteit.

De bedrijfstak landbouw heeft bij de opstelling van de Koersbepaling een zeer belangrijke rol vervuld. Zo is bij de Koersbepaling rekening gehouden met landbouwkundige aspecten zoals de omvang van de melkveebezetting per hectare, de hoogte van de produktie van akkerbouw, tuinbouw en intensieve veehoudering per hectare en de bemestingsdruk.

Op het eerste gezicht lijkt de Koersbepaling zoals die in de Vinex is geformuleerd een eenvoudig beleidsconcept waarin de verschillende belangen van ruimte, water en milieu met elkaar in verband worden gebracht. Dit is echter niet helemaal het geval. In de planningsliteratuur wordt er kritisch op gereageerd. Zo stelt Van de Klundert (1994) dat 'aan het koersenbeleid nog veel kan worden verbeterd', bijvoorbeeld door beter aan te geven wat de consequenties van het beleid zijn en de 'verschillen tussen koersgebieden wat betreft de gewenste milieukwaliteit' verder uit te werken.

Borghoudts en Katteler (1994) concluderen dat er onder meer knelpunten liggen op de aspecten van sturend vermogen en instrumentarium. Aan de andere kant is de teneur dat de Koersbepaling 'enthousiasmerend heeft gewerkt om op een verantwoorde manier aan de slag te gaan met de achtertuin van de stad' (Van Duinhoven, 1994).

Nu de Koersbepaling enkele jaren van kracht is heeft de Rijksplanologische Dienst (RPD) behoefte aan inzicht in de mate van overeenstemming tussen de koers die in de Koersbepaling per koersgebied wordt nagestreefd en de agrarische ontwikkelingen die zich voordoen. De RPD wil graag inzicht krijgen in de landbouwkundige positie van een koersgebied ten opzichte van koersgebieden met dezelfde koers elders in het land alsmede ten opzichte van de koersgebieden in de regionale omgeving met dezelfde of juist een andere koersstrategie.

In het recente verleden zijn al eerder pogingen gedaan om in de genoemde behoefte te voorzien. Zo is bijvoorbeeld in de 'Ruimtelijke Verkenningen van 1992' (Ministerie van VROM, 1992) een analyse opgenomen van de landbouwkundige ontwikkelingen in koersgebieden. Daarbij is gebruik gemaakt van gegevens van de Landbouwtelling die door DLO-Staring Centrum zijn bewerkt. Uit de ervaringen met deze analyse is de conclusie getrokken dat het gebruik van een relatief grote hoeveelheid gegevens niet onmiddellijk leidt tot betere informatie. Met andere woorden er is behoefte aan een meer selectieve aanpak.

Tegen deze achtergrond heeft de RPD aan SC-DLO gevraagd een analysekader te ontwikkelen voor de bestudering van de landbouwkundige ontwikkelingen in koersgebieden en dit analysekader toe te passen. De toepassing van het analysekader levert concreet materiaal op dat van belang is voor verdere verbreding en verdieping van de Koersbepaling voor de landelijke gebieden. Daarnaast brengt een dergelijk project de RPD op methodisch vlak een stap verder bij het volgen van de agrarische ontwikkelingen in het landelijk gebied. De RPD heeft hieraan behoefte vanwege de opzet en verdere vormgeving van een monitoring-programma. De landbouw, als belangrijkste gebruiker van het landelijk gebied, speelt hierin een belangrijke rol.

1.2 Doel

Het onderzoek dient het inzicht te vergroten in de landbouwkundige ontwikkelingen in Nederland beschouwd vanuit ruimtelijke optiek van de Koersbepaling. Deze algemene doelstelling wordt uitgewerkt in twee sub-doelen, te weten:

- Verschaffen van inzicht in de ontwikkelingen die zich ruimtelijk gezien op agrarisch gebied de afgelopen jaren daadwerkelijk hebben voorgedaan.
- Het leveren van een kader waarmee de ontwikkelingen in de agrarische sector kunnen worden geanalyseerd vanuit een ruimtelijk optiek. Bij de opzet van het analysekader moet rekening worden gehouden met een aantal eisen die daaraan worden gesteld. Drie eisen zijn van belang.
 - Op eerste plaats geldt als eis dat de bedrijfstak landbouw in ruimtelijke zin kan worden gevolgd voor die aspecten die van belang zijn voor de Koersbepaling;
 - Daarnaast moet de methode de mogelijkheid bieden om nieuwe agrarische ontwikkelingen te kunnen signaleren, los van de Koersbepaling;
 - Tot slot moeten de agrarische ontwikkeling in koersgebieden kunnen worden beschouwd in verhouding tot de agrarische ontwikkelingen in koersgebieden:
 - elders in het land met een gelijke koerskleur;
 - in dezelfde regio met dezelfde of juist een andere koerskleur.

De RPD zal het ontwikkelde kader gebruiken voor de opstelling van een monitoringprogramma landbouw volgens een min of meer vaste standaard methode. Het onderzoeksproject heeft niet tot doel om een monitoring-methode in detail te ontwikkelen en/of uit te werken.

De geformuleerde onderzoeksdoelen zijn vertaald in de volgende onderzoeksvragen:

- welke landbouwkundige variabelen lenen zich het best voor een beschrijving van de agrarische ontwikkelingen, zowel voor de Koersbepaling als voor de signalering van nieuwe ontwikkelingen;
- hoe moeten de variabelen worden bewerkt om trends in beeld te kunnen brengen, rekening houdend met de specifieke uitgangssituatie van elk koersgebied;
- wat betekenen de gesignaleerde ontwikkelingen voor het beleid van de Koersbepaling landelijke gebieden;
- welke methodische conclusies kunnen worden getrokken voor het op te zetten monitoringprogramma van de RPD op het gebied van de agrarische sector?

1.3 Aanpak en werkwijze

De beantwoording van de onderzoeksvragen van §1.2 is aangepakt in een drie-tal fasen. In het onderstaande worden deze fasen op hoofdlijnen besproken.

A. *De ontwikkeling van het analysekader*

Het te ontwikkelen analysekader moet aansluiten op de doelen van het onderzoek. De RPD wil de resultaten van een landbouwkundige analyse gebruiken voor de aansturing en eventueel bijstelling van het koersenbeleid. Bovendien is men geïnteresseerd in nieuwe ontwikkelingen op agrarisch gebied in het algemeen, zonder een directe koppeling of toetsing aan het vigerende ruimtelijk beleid.

Tussen de beide gebruiksdoelen van het onderzoek is een bepaald spanningsveld aanwezig. Voor een landbouwkundige analyse ten behoeve van de Koersbepaling moet worden uitgegaan van de doelstellingen van de Koersbepaling zelf. Immers de analyse moet gericht zijn op die kenmerken van de agrarische bedrijfstak die in de Koersbepaling een belangrijke rol spelen. Daarentegen moet het verkrijgen van inzicht in algemene landbouwkundige ontwikkelingen worden gebaseerd op de krachten binnen de landbouw en minder op de uitgangspunten van de Koersbepaling. Vanwege dit spanningsveld is het analysekader opgebouwd via twee 'lijnen', te weten een Benadering vanuit de Koersbepaling en een Benadering vanuit de landbouw.

Daarnaast is van belang dat de landbouwkundige ontwikkelingen in koersgebieden worden afgezet tegen de ontwikkelingen in koersgebieden met dezelfde koers elders in het land en tegen de ontwikkelingen in de omliggende koersgebieden. Bij de invulling van het analysekader is nadrukkelijk aandacht geschonken aan dit aspect.

B. *De analyse van het data-materiaal via twee benaderingen*

In de tweede fase van het onderzoek zijn de landbouwkundige ontwikkelingen in kaart gebracht via de twee hoofdbenaderingen uit het analysekader. Dit is gebeurd met behulp van specifiek op deze benaderingen toegesneden analysetechnieken.

C. *De synthese van de twee benaderingen*

In de derde en laatste fase van het onderzoek zijn de analyse-resultaten van de Benadering vanuit de Koersbepaling en de Benadering vanuit de landbouw bij elkaar gebracht. Op basis daarvan zijn inhoudelijke conclusies getrokken over de ontwikkeling van de landbouw in relatie tot de Koersbepaling. Tevens is gekeken naar de betekenis van het toegepaste analysekader en de toegepaste analysemethoden voor de ontwikkeling van een monitoringprogramma landbouw.

1.4 Opzet rapport

Bij de opstelling van dit rapport is niet gekozen voor een puur chronologische verslaglegging van de in §1.3 genoemde fasen, hoewel de gekozen fase-indeling zich daar inhoudelijk zeer goed voor zou lenen. Voor een leesbaar en toegankelijk verslag leek het belangrijk om de keuze van de te analyseren variabelen te bespreken samen met de analyseresultaten. Hierdoor kunnen al te abstracte tekstpassages worden voorkomen en kan de lezer vrij direct - zonder veel 'geblader' - nagaan welke ontwikkelingen zich voordoen bij de gekozen variabelen.

Het rapport is als volgt opgezet.

In hoofdstuk 2 wordt het analysekader uitgewerkt en worden de hoofdlijnen geschetst van de twee gekozen benaderingen. Tevens komt aan de orde welke gegevensbron wordt gebruikt voor het uitvoeren van de inhoudelijke analyses.

Vervolgens worden in hoofdstuk 3 en 4 de analysekaders in detail ingevuld voor de Benadering vanuit de Koersbepaling en de Benadering vanuit de landbouw. Concreet gaat het om de vraag welke variabelen voor de analyses worden gekozen en welke bewerkingen daarop worden toegepast. In die hoofdstukken worden eveneens de analyseresultaten besproken.

Tot slot worden in hoofdstuk 5 de analyseresultaten van de twee benaderingen bij elkaar gebracht en worden conclusies getrokken. Daarbij worden allereerst (§5.1) de inhoudelijke resultaten van de landbouwkundige analyse met betrekking tot de Koersbepaling geplaatst in relatie tot de geconstateerde algemene landbouwkundige ontwikkelingen. Vervolgens worden in §5.2 de methodologische verschillen tussen de beide analyses aan de orde gesteld. In §5.3 tenslotte worden aanzetten gegeven voor een concrete inhoudelijke invulling van de monitoring van landbouwkundige ontwikkelingen voor het ruimtelijk beleid.

2 Analyse-kader op hoofdlijnen

In het vorige hoofdstuk is duidelijk gemaakt dat in dit onderzoek de ontwikkelingen in de landbouw worden geanalyseerd vanuit twee verschillende benaderingen, te weten vanuit de Koersbepaling en vanuit de landbouw in het algemeen. In dit hoofdstuk worden voor beide benaderingen de uitgangspunten van de analyse-methoden geschetst (§2.1). Daarna wordt in §2.2 globaal de techniek van de methode beschreven. Hoewel dat strikt genomen niet tot de methode moet worden gerekend, wordt in §2.3 kort ingegaan op de informatie-bron (data-bestand) die voor de analyses wordt gebruikt.

2.1 Uitgangspunten

2.1.1 Benadering vanuit Koersbepaling

Volgens de Benadering vanuit de Koersbepaling wordt nagegaan of de ontwikkelingen binnen de bedrijfstak landbouw overeenstemmen met de beleidsdoelen die zijn vastgelegd in het ruimtelijk beleid. Een mogelijke aanpak hiervoor is het afleiden van normen van de beleidsdoelen met aansluitend een toets op de mate waarin per koersgebied thans aan deze normen wordt voldaan danwel de mate waarin daaraan in de toekomst zal worden voldaan. Deze werkwijze wordt in de onderstaande tekst verder uitgewerkt. Vervolgens wordt beoordeeld of deze werkwijze bruikbaar is of niet.

Voor het afleiden van normen zouden, uitgaande van de definitie van het begrip koers (zie §1.1), de strategieën van de Koersbepaling moeten worden geanalyseerd. Deze strategieën zouden vervolgens moeten worden vertaald in landbouwkundige termen, waarna grootheden en variabelen worden geselecteerd. Aan de hand van de ontwikkeling van de grootheden en de variabelen in de tijd wordt per koersgebied getoetst of de gewenste ontwikkelingsprocessen zich voor doen. Of daarmee het achterliggende doel - bijvoorbeeld het behoud en de ontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteit - daadwerkelijk wordt verwezenlijkt blijft in het midden. Dat heeft echter niet zozeer te maken met de keuze van de toetsvariabele, maar met de keuzen die in de Koersbepaling zijn gemaakt en het concept van Koersbepaling zelf.

Deze werkwijze gaat impliciet uit van twee veronderstellingen.

- Een koers heeft voor het gehele koersgebied dezelfde betekenis. Met andere woorden, gemakshalve wordt een homogeen beleid voor een homogeen gebied verondersteld. Hoe groter en/of gevarieerder een gebied is, hoe problematischer deze veronderstelling;
- Bij de vertaling van koersen naar landbouwkundige variabelen wordt afgezien van allerlei nuancerings in het koersenbeleid waarvoor tekstonderdelen in de Vinex mogelijk aanleiding zouden kunnen geven.

De benadering die in het voorgaande is beschreven, kan in principe alleen worden uitgevoerd als voldaan is aan de volgende twee voorwaarden:

- De Koersbepaling moet voor het bepalen van de toets-variabelen óf zijn verwoord in specifieke landbouwkundige strategieën óf deze strategieën moeten gemakkelijk en eenduidig uit algemene strategieën kunnen worden afgeleid;
- De Koersbepaling moet normen bevatten waarmee de toetsing kan plaats vinden. Voor elke variabele dienen heldere uitspraken beschikbaar te zijn of bepaald te kunnen worden waarmee is vast te stellen of een gebied zich onder of boven de norm bevindt.

Reeds nu kan worden vastgesteld dat de Koersbepaling aan beide voorwaarden niet voldoet. De koersen zijn daarvoor te algemeen geformuleerd en geven geen kwantitatieve normen doch alleen de gewenste ontwikkelingsrichtingen. Dit blijkt uit Aanhangel 2 waarin beleidsteksten

zijn samengebracht die betrekking hebben op de agrarische functie of daaraan gerelateerde functies. De rekenregels waarop de Koersbepaling oorspronkelijk is gebaseerd (zie Aanhangsel 1), geven eveneens onvoldoende aanknopingspunten. Daarin zijn naast landbouwkundige ook niet-landbouwkundige variabelen toegepast. Bovendien is de definitieve 'kleur' van koersgebieden uiteindelijk bepaald na afwegingen van politieke aard.

Omdat de beleidsteksten inzake de Koersbepaling te weinig aanknopingspunten bieden voor het afleiden van relevante variabelen en normen, worden deze in dit onderzoek zelf ontwikkeld. Dit gebeurt per koerskleur. De keuze van de relevante landbouwkundige variabelen per koerskleur wordt beschreven in hoofdstuk 3. Op grond van de eerdere ervaringen met analyses van de Landbouwtelling (zie ook §1.1) wordt besloten tot een zeer selectieve aanpak omdat interpretatie van de uitkomsten moeilijker wordt naarmate meer variabelen in de analyse worden betrokken.

2.1.2 Benadering vanuit landbouw

In principe volgt de Benadering vanuit de landbouw dezelfde weg als de Benadering vanuit de Koersbepaling, echter met het verschil dat de eigen dynamiek van de landbouw centraal wordt gesteld. Uitgaande van algemeen erkende ontwikkelingsprocessen in de landbouw wordt getracht een zo beknopt mogelijke set variabelen te vinden waarop de vier verschillende Vinex-koersen kunnen worden onderscheiden. Een groot verschil met de Benadering vanuit de Koersbepaling is, dat voor alle koerskleuren dezelfde variabelen in de beschouwing worden betrokken.

Deze benadering heeft als voordeel dat een samenhangend 'bouwwerk' van begrippen ontstaat waarop de gebieden kunnen worden beoordeeld ten aanzien van de koers-strategieën en op basis waarvan de koersen onderling kunnen worden vergeleken. Voorts is ten opzichte van de Benadering vanuit de Koersbepaling de kans gering dat ontwikkelingen met een relevante ruimtelijke betekenis 'over het hoofd worden gezien'.

De selectie van de landbouwkundige variabelen, die centraal moeten staan bij de Benadering vanuit de landbouw, wordt beschreven in hoofdstuk 4. Net als bij de Benadering vanuit de Koersbepaling wordt er ook in dit geval naar gestreefd het aantal variabelen zo klein mogelijk te houden.

2.2 Techniek

2.2.1 Algemeen

De beide benaderingen hebben tot doel het ontdekken van ontwikkelingstendensen in de tijd. Dit stelt eisen aan de wijze waarop de variabelen in detail worden gedefinieerd. In deze paragraaf wordt daaraan aandacht geschonken.

Vanwege de nadruk op ontwikkelingen zullen de variabelen moeten worden uitgedrukt in termen van groei. Als bijvoorbeeld de bedrijfsgrootte een belangrijke variabele zou zijn voor de evaluatie van de Blauwe Koers, dan gaat de interesse vooral uit naar de verandering in de tijd van de verdeling van bedrijven over de onderscheiden bedrijfsgrootteklassen. Immers dit geeft inzicht in de vraag of het te toetsen ontwikkelingsproces zich voordoet of niet.

In deze studie zijn absolute groeicijfers niet zo heel interessant; inzicht in de relatieve groei is veel belangrijker. Met relatief wordt in dit verband bedoeld de verhouding tussen een bepaald groeicijfer voor een bepaald koersgebied en de algemeen geldende groeicijfers van dezelfde variabele. Daarom worden de analyses toegespitst op relatieve ontwikkelingen. Dit heeft als voordeel dat de interpretatie gemakkelijker verloopt omdat per variabele vrij eenvoudig kan worden beoordeeld of de groei in een gebied afwijkt van de 'gemiddelde' groei of niet.

Met de keuze voor relatieve groeicijfers wordt echter een ander probleem geïntroduceerd. Door het ontbreken van inzicht in de absolute omvang van een verschijnsel kan de betekenis van een groeicijfer niet goed op waarde worden geschat. Relatieve groeicijfers zijn op zichzelf onvoldoende voor het opsporen en analyseren van ontwikkelingen. Als bijvoorbeeld voor een Groene-Koersgebied de oppervlakte natuurgebied is verdubbeld, lijkt het alsof de gewenste uitbreiding van natuurgebieden zich inderdaad heeft voorgedaan. Echter, als de omvang van de oorspronkelijke hoeveelheid natuurgebied slechts circa één hectare beslaat, wordt de geconstateerde groei in een heel ander daglicht geplaatst. Om die reden wordt de uitgangssituatie eveneens in de analyse worden betrokken.

Zowel de *uitgangssituatie* van de variabelen als de relatieve *groei* worden gepresenteerd in de vorm van kaartbeelden met een legenda-indeling in vier klassen:

- Bij de beschrijving van de *uitgangssituatie* van de variabelen worden per variabele de klassegrenzen gekozen met behulp van een algoritme dat 'natural break' wordt genoemd. Het genoemde algoritme berekent de vier klasse-middens zodanig dat de 'afstand' van de gebieden in één klasse ten opzichte van het klasse-midden wordt geminimaliseerd. Deze benadering heeft als voordeel dat 'scheve' en 'meertoppige' verdelingen goed herkenbaar zijn¹. Tijdens een voorbewerking is dit algoritme eerst toegepast op alle koersgebieden van Nederland. Daarna zijn per variabele de koersgebieden met de betreffende koerskleur in de verkregen klasse-indeling geplaatst.
- De relatieve groeicijfers van de variabelen worden uitgedrukt in de vorm van een groei-index. Op die manier worden alle variabelen uitgedrukt in dezelfde dimensie zodat de variabelen onderling vergelijkbaar worden. Een voorwaarde voor variabelen-vergelijking is, dat wordt gewerkt met een vaste klasse-indeling. In dit onderzoek is gekozen voor de grenswaarden 0,9, 1,0 en 1,1. Deze keus is gebaseerd op bestudering van de verdelingen van alle ontwikkelingsvariabelen. Daaruit bleek dat globaal gesproken 70% van de gebieden - dit is bij normale verdeling een standaardafwijking van 1 - valt in de trajecten 0-10% afname of 0-10% groei.

2.2.2 Benadering vanuit Koersbepaling

Bij de Benadering vanuit de Koersbepaling wordt de toename of afname van een variabele berekend ten opzichte van het gemiddelde van de regio waarin het koersgebied ligt. Juist voor de Benadering vanuit de Koersbepaling is deze regionale aanpak van belang omdat ook de keus voor een koerskleur van een gebied heeft plaats gevonden tegen de achtergrond van de omgeving van het desbetreffende gebied. Zo zal het intensiteitsniveau van de landbouw in een Groene-Koersgebied in Friesland lager liggen dan dat in de Peelvenen. Toch is er in de Peelvenen sprake van een groene ontwikkeling als het gebied zich anders gaat ontwikkelen dan de omringende Peelgebieden, ook al wordt het niveau van Friesland niet bereikt.

De regio-indeling die in dit onderzoek wordt gehanteerd is gebaseerd op het rapport 'Platteland op weg naar 2015' (Rijksplanologische Dienst, 1990, pag. 58) waarin een fysisch-geografische indeling is ontwikkeld op basis van systeem-eenheden². Deze indeling is iets aangepast (fig. 2).

In aanvulling op de §2.2.1 beschreven algemene techniek zal bij de Benadering vanuit de Koersbepaling per koers worden bepaald welke gebieden duidelijk 'op koers liggen' en welke minder duidelijk op koers liggen. Hiervoor wordt de onderstaande werkwijze gevolgd.

¹ Het algoritme heeft als nadeel dat de vier klassen niet allemaal even breed worden. Hiervan dient men zich bewust te zijn bij de interpretatie van de kaarten.

² In het genoemde rapport wordt een systeem-eenheid opgevat als 'een gebied waarin sprake is van sterke onderlinge samenhang van fysische, chemische en biologische eigenschappen, die voornamelijk met elkaar in verband staan via water'.

Na de keuze van de variabelen (zie §2.1) worden voor elk koersgebied de geselecteerde variabelen gecombineerd. Dit gebeurt apart voor de *uitgangssituatie* en voor de *ontwikkeling* van de variabelen. Per koerskleur ontstaan op deze manier twee nieuwe variabelen, die inzicht geven in respectievelijk de 'kleurtoon' van de uitgangssituatie en de mate van 'verkleuring' sindsdien.

Fig. 2. Indeling van Nederland gebaseerd op fysisch-geografische systeem-eenheden.

Voor de 'kleurtoon van de uitgangssituatie' wordt per koersgebied nagegaan of er 1987 reeds duidelijk sprake was van de gewenste koers. Er is vanuit gegaan dat een variabele bijdraagt aan een duidelijke koerskleur als de waarde voor die variabele hoger is dan de mediaan¹ voor die variabele. Vervolgens wordt per koersgebied geteld hoeveel variabelen een betere score dan de mediaan hebben. Omdat afhankelijk van de koerskleur twee of drie variabelen worden geselecteerd (zie hoofdstuk 3) kan de 'kleurtoon'-variabele de waarden 0 en maximaal 2 of 3 aannemen. Bij twee variabelen worden aan de getallen de kwalificaties zwak (0), matig (1) en sterk (2) toegekend en bij drie variabelen de kwalificaties zwak (0), matig zwak (1), matig sterk (2) en sterk (3).

De mate van *ontwikkeling* ('verkleuring') is als volgt bepaald. Voor elke koerskleur is per gebied nagegaan of de geselecteerde variabelen zijn ontwikkeld in de gewenste richting. Daarna wordt voor elke koerskleur per gebied geteld hoeveel variabelen zich in de gewenste richting hebben ontwikkeld. Net als bij de 'kleurtoon' worden bij de 'verkleuring' voor elke koerskleur twee of drie variabelen geselecteerd (zie hoofdstuk 3). Bij twee variabelen zijn de scores zwak (0), matig (1) of sterk (2) toegekend en bij drie variabelen de scores zwak (0), matig zwak (1), matig sterk (2) en sterk (3).

Vervolgens worden de 'kleurtoon'- en de 'verkleurings'-variabele op hun beurt weer gecombineerd, waaruit een variabele ontstaat met gebieden die in meer dan wel mindere mate een duidelijk groen, geel, blauw of bruin karakter hebben. Ook deze variabele wordt op kaart weergegeven. Deze variabele is als volgt bepaald. Bij het per koerskleur combineren van de 'kleurtoon'- en de 'verkleurings'-variabele zijn drie soorten gebieden onderscheiden:

- gebieden die in de uitgangssituatie al in sterke mate het karakter van de betreffende koerskleur hadden (kwalificatie 'kleurtoon': matig sterk en sterk);
- gebieden die in de uitgangssituatie minder sterk de betreffende kleur vertoonden (kwalificaties 'kleurtoon': zwak, matig zwak en matig), maar waar de ontwikkeling overeenstemt met de nagestreefde koers (kwalificatie 'verkleuring': matig sterk en sterk);
- gebieden die in de uitgangssituatie niet erg op koers lagen (kwalificatie 'kleurtoon': zwak, matig zwak en matig) en die zich ook niet in die richting lijken te ontwikkelen (kwalificatie 'verkleuring': zwak, matig zwak en matig).

2.2.3 Benadering vanuit landbouw

De Benadering vanuit de landbouw is gericht op het ontdekken van algemene agrarische ontwikkelingen. De verschillende koerskleuren vormen niet het startpunt van de analyse. Om deze reden is de gemiddelde landelijke groei gekozen als basis voor de berekening van de relatieve groei. In andere woorden, groeicijfers zijn afgezet tegen de gemiddelde landelijke groei.

Voor de gebiedsindeling wordt gebruik gemaakt van de Koersbepaling. Op die manier is het mogelijk de uitkomsten van de Benadering vanuit de landbouw te vergelijken met de uitkomsten van de Benadering vanuit de Koersbepaling. Strikt genomen zou vanuit een methodologisch

¹ De mediaan is de score waar de ene helft van alle scores boven en de andere helft onder ligt.

oogpunt de voorkeur moeten uitgaan naar gebiedsindelingen die zijn gebaseerd op een homogene landbouwkundige structuur. Hier wordt gekozen voor een pragmatische oplossing.

Overeenkomstig met de Benadering vanuit de Koersbepaling, wordt bij de Benadering vanuit de landbouw getracht de informatie uit de geselecteerde variabelen te bundelen in één samenvattende variabele. De ontwikkelingen die bij de geselecteerde variabelen worden geconstateerd (zie hoofdstuk 4) vertonen een divers beeld. Om een omvattend overzicht te krijgen, wordt met behulp van de statistische clusteranalyse nagegaan in welke gebieden zich vergelijkbare ontwikkelingen voordoen.

Clusteranalyse is een statistische techniek, die wordt toegepast bij het ordenen van data. Daarbij worden de waarnemingen uitgezet als punten in een meerdimensionale ruimte en worden de punten die dicht bij elkaar liggen in één cluster samengenomen. De waarnemingen worden dan ingedeeld in groepen op basis van overeenkomst in kenmerken.

Er zijn verschillende algoritmen mogelijk om tot een clusteroplossing te komen. Zo bestaat de mogelijkheid om vanuit een oorspronkelijke tweedeling een steeds verdergaande verfijning na te streven waardoor het aantal clusters toeneemt. Een andere mogelijkheid is dat vooraf wordt aangegeven hoeveel clusters men wenst. Vervolgens wordt hierbij de meest optimale verdeling gezocht van de waarnemingen over de groepen. In dit onderzoek is het laatst genoemde algoritme gebruikt (procedure QUICK CLUSTER van het statistisch pakket SPSS).

De clustertechniek is in het verleden eerder toegepast voor het groeperen van gebieden op grond van statistische variabelen, maar nog niet voor groepering van gebieden op grond van ontwikkelingen. Eerdere toepassingen, onder andere bij het Centraal Bureau voor de Statistiek, hebben veelal betrekking gehad op zogenoemde Landbouwgebieden, terwijl het hier gaat om de groepering van koersgebieden.

2.3 Keuze informatie-bron

Bij de keuze van het data-bestand zijn twee aspecten aan de orde, namelijk het *soort bestand* en de *tijdsperiode*.

Voor wat betreft het *soort bestand* is gebruik gemaakt van het originele bedrijvenbestand van de Landbouwtelling van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). De beschikking over individuele bedrijfsgegevens maakte het mogelijk de gegevens te aggregeren naar willekeurige gebiedsindelingen, in dit geval de koersindeling. Daarnaast biedt dit bestand tijdens de analyse het grote voordeel van controle van berekende cijfers door een vergelijking van deze cijfers met de officieel door het CBS gepubliceerde Landbouwstatistiek. Voor het gebruik van het bedrijvenbestand is toestemming verkregen van zowel het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij als van het CBS.

Als *analyseperiode* is gekozen voor de periode 1987-1992. De keus voor 1987 maakt het mogelijk de gegevens te vergelijken met eerdere analyses in de 'Ruimtelijke Verkenningen 1992' (Ministerie van VROM, 1992). Op het moment van de start van het onderzoek (eind 1993) was CBS Landbouwtellingsbestand van 1993 nog niet beschikbaar. Daarom is als einddatum voor het onderzoek gekozen voor 1992.

Bij de bewerking van de gegevens zijn diverse regels toegepast om te voorkomen dat individuele bedrijven in de analyse-resultaten kunnen worden herkend.

3 Benadering vanuit Koersbepaling

3.1 Algemeen

In hoofdstuk 2 is aangegeven dat de ontwikkeling van de landbouw op twee manieren wordt gevolgd: aan de hand van variabelen die zijn ontleend aan de Koersbepaling van de Vinex en aan de hand van een aantal algemeen belangrijke landbouwkundige variabelen. In dit hoofdstuk wordt de Benadering vanuit de Koersbepaling uitgewerkt. Voor elke koerskleur worden hierbij de onderstaande vier stappen doorlopen (zie ook fig. 3).

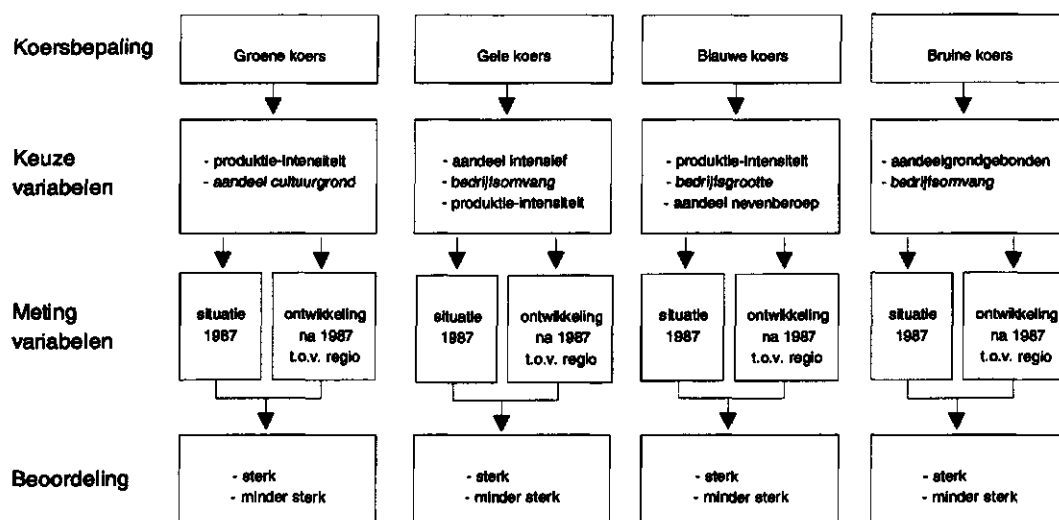

Fig. 3. Schematische weergave van de Benadering vanuit de Koersbepaling.

1. Eerst zijn de *variabelen* gekozen, die relevant zijn voor de betreffende koerskleur. Voor de keuze van deze variabelen is zo nauw mogelijk aangesloten bij de tekst van de Vinex. Hiervoor is een uittreksel van de Vinex gemaakt met de teksten die betrekking hebben op de landbouwkundige kant van de nagestreefde ontwikkeling. In Aanhangsel 2 zijn deze uitspraken bijeengebracht.
2. Vervolgens wordt voor deze variabelen nagegaan welke *ontwikkeling* gebieden hebben door-gemaakt, en wat hun *uitgangssituatie* in 1987 was. Voor de ontwikkeling is niet gekeken naar de absolute waarde van de variabelen, maar naar de waarde ten opzichte van de regio waarin een koersgebied ligt. In hoofdstuk twee is deze keuze toegelicht.
3. In de derde stap worden per koers de situatievariabelen omgezet in een oordeel over de uitgangssituatie in 1987 en de ontwikkelingsvariabelen in een oordeel over de mate van ontwikkeling.

Voor de beoordeling van de *uitgangssituatie* wordt geteld hoeveel variabelen een hoge waarde hebben aangenomen. Daarvoor moet eerst worden bepaald wanneer een afzonderlijke variabele hoog scoort. De scores van afzonderlijke variabelen zijn hoog genoemd als ze tot de hoogste 50 procent van alle scores en laag als ze tot de laagste 50 procent van alle scores behoren. Voor de volledigheid wordt opgemerkt dat voor de meeste variabelen een hoge score samenvalt met een hoge waarde voor de uitgangssituatie terwijl voor sommige variabelen een hoge score samenvalt met een lage waarde voor de uitgangssituatie. Dit is afhankelijk van de gewenste ontwikkelingsrichting van een variabele binnen een koers.

Na het bepalen van de score per afzonderlijke variabele kan voor elke koerskleur geteld worden hoeveel variabelen per gebied hoog scoren. Voor de koerskleuren met twee geselecteerde variabelen kan deze telling leiden tot het oordeel zwak (0 variabelen scoren hoog), matig (1 variabele scoort hoog) of sterk (2 variabelen scoren hoog). Voor de koerskleuren met drie geselecteerde variabelen is dit: zwak (0), matig zwak (1), matig sterk (2) of sterk (3).

Ook voor de beoordeling van de *ontwikkeling na 1987* zijn eerst de scores voor afzonderlijke variabelen beoordeeld: ze zijn hoog genoemd als er sprake is van groei en laag als er sprake is van afname. Ook hier de opmerking dat voor de meeste variabelen een hoge score samenvalt met groei, maar dat voor sommige variabelen een hoge score samenvalt met een afname. Net als bij het beoordelen van de uitgangssituatie is geteld hoeveel variabelen hoog scoren. Afhankelijk van het aantal variabelen zijn de daarbij toegekende kwalificaties: zwak (0), matig (1) of sterk (2), dan wel zwak (0), matig zwak (1), matig sterk (2) of sterk (3) toegekend.

4. Na de beoordeling van de situatie in 1987 en de ontwikkeling na 1987 afzonderlijk, zijn situatie en ontwikkeling gecombineerd. Bij het combineren zijn drie soorten gebieden onderscheiden.
 - Ten eerste de gebieden die in de uitgangssituatie al in sterke mate het karakter van de betreffende koerskleur hadden. Dit zijn de gebieden met de volgende beoordeling van de uitgangssituatie: sterk bij twee variabelen en matig sterk of sterk bij drie variabelen.
 - Ten tweede de gebieden die in 1987 minder sterk de betreffende kleur aannamen, maar waar de ontwikkeling overeenstemt met de nagestreefde koers. Deze gebieden hebben als beoordeling:
 - voor de uitgangssituatie zwak of matig bij twee variabelen en zwak of matig zwak bij drie variabelen;
 - voor de ontwikkeling sterk bij twee variabelen en matig sterk of sterk bij drie variabelen.
 - Ten derde de gebieden die in 1987 in minder sterke mate een groen, geel, blauw of bruin karakter hadden en die zich ook na 1987 niet duidelijk in die richting lijken te ontwikkelen. Deze gebieden hebben als beoordeling:
 - voor de uitgangssituatie zwak of matig bij twee variabelen en zwak of matig zwak bij drie variabelen;
 - voor de ontwikkeling zwak of matig bij twee variabelen en zwak of matig zwak bij drie variabelen.

Deze procedure impliceert dat de oordelen over sterk of minder sterk karakter een relatieve betekenis hebben. De uitspraken over gebieden in de volgende paragrafen geven dus niet aan of de gebieden *wel* of *niet* op koers liggen, maar of de gebieden *meer* of *minder* op koers liggen. Deze procedure is gevolgd omdat de Koersbepaling geen handvatten biedt voor het aanleggen van absolute normen waaraan de geselecteerde variabelen moeten voldoen.

De beschrijving van de ontwikkelingen in de verschillende gebieden gebeurt per regio. De namen van de koersgebieden binnen de regio's staan vermeld in Aanhangsel 3.

3.2 Ontwikkeling Groene Koers

Keuze variabelen

In de koersgebieden met een groene kleur is de functie natuur richtinggevend. Het gaat om gebieden binnen de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) die voor een groot gedeelte uit bos- en natuurgebieden bestaan of waar geen redelijke kans bestaat voor het combineren van landbouw en natuur vanwege de intensiteit van de landbouw. In de Vinex-tekst (Ministerie van VROM, 1993) wordt gesteld dat de intensiteit van de landbouw in de Groene-Koersgebieden laag dient te blijven (zie ook Aanhangsel 2). Of dit werkelijk heeft plaatsgevonden wordt nagegaan aan de hand

van de variabele:

- productie-omvang per oppervlakte cultuurgrond (nge¹ per ha).

Strikt genomen heeft de nge alleen betrekking op de economische omvang en niet op de fysieke omvang van de produktie. Voor een globale benadering als deze studie mag worden gesteld dat in grote lijnen de produktierichtingen met een grotere economische omvang per hectare ook fysiek genomen intensiever zijn.

De tweede variabele heeft betrekking op de oppervlakte cultuurgrond. De Ecologische Hoofdstructuur wordt voor een belangrijk deel via aankoop gerealiseerd. Dat wordt gevolgd aan de hand van:

- de oppervlakte cultuurgrond (ha) ten opzichte van de totale oppervlakte van een koersgebied.

Waddeneilanden

Op alle Waddeneilanden was de produktie-omvang per hectare in 1987 laag (fig. 4). Alleen op Ameland en in de Duinen van Texel is deze sterk toegenomen (fig. 5).

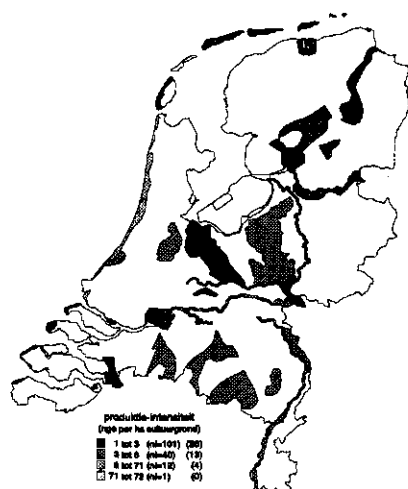

Fig. 4. Produktie-intensiteit (nge/ha cultuurgrond) in Groene-Koersgebieden in 1987.

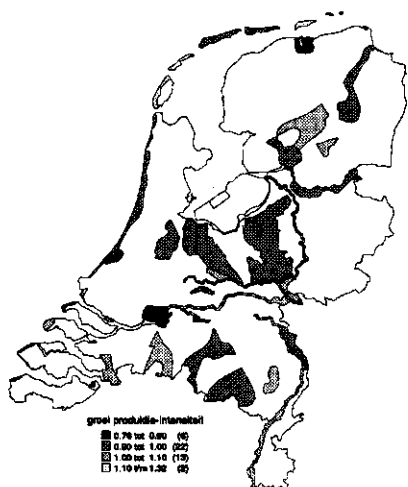

Fig. 5. Groei produktie-intensiteit (nge/ha cultuurgrond) t.o.v. de regionale groei in Groene-Koersgebieden 1987-1992.

Het aandeel cultuurgrond was in 1987 laag op alle Waddeneilanden (fig. 6) en is, behalve op Ameland, nadien ook laag gebleven (fig. 7).

Ondanks de verschillen hebben alle eilanden toch een sterk groen karakter (fig. 10).

Noorden

In het noorden bevinden zich zes Groene-Koersgebieden. De produktie-omvang per hectare was in 1987 voor al deze gebieden ongeveer gelijk (fig. 4). In Linde/Vledderdiep en Ruinen is de produktie-omvang per hectare sindsdien sterker gegroeid dan het regionaal gemiddelde, terwijl in de rest van de groene gebieden de groei van de produktie-omvang per hectare onder het regionaal gemiddelde is gebleven (fig. 5).

In de Groene-Koersgebieden in het noorden was het aandeel cultuurgrond in 1987 vrij hoog (fig. 6). Het aandeel van de cultuurgrond is in Ruinen en de Kop van Overijssel en natuurlijk in het Lauwerszeegebied minder sterk gedaald dan het regionaal gemiddelde (fig. 7).

Samengevat waren in 1987 de meeste Groene-Koersgebieden in het noorden al duidelijk groen (fig. 8). Vooral de Drentse Aa en Duurswold zijn verder vergroeid (fig. 9). De meeste gebieden hebben dan ook vanwege uitgangssituatie en/of ontwikkelingen een sterk groen karakter (fig. 10).

Oosten

In het Oosten liggen de Groene-Koersgebieden Veluwe, Dal Hierdense beek, Overijsselse Vecht en Gelderse Poort. Op de Veluwe en in het Dal van de Hierdense Beek was de produktie-omvang per hectare in 1987 redelijk hoog voor een Groene-Koersgebied (fig. 4). Alleen in de Gelderse Poort is de produktie-omvang per hectare na 1987 toegenomen t.o.v. het regionaal gemiddelde (fig. 5).

¹ nge staat voor nederlandse grootte eenheid. Het is een maat voor de economische omvang van landbouwactiviteiten.

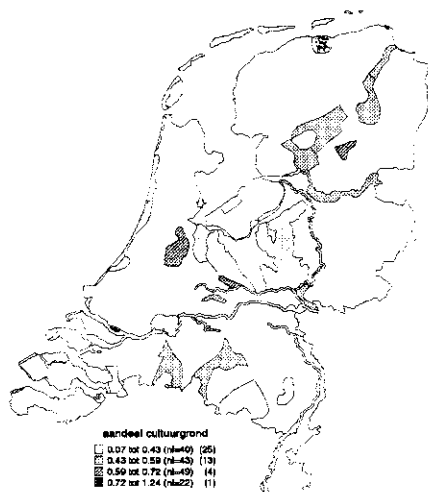

Fig. 6. Aandeel oppervlakte cultuurgrond (ha) in Groene-Koersgebieden t.o.v. de totale oppervlakte van deze gebieden in 1987.

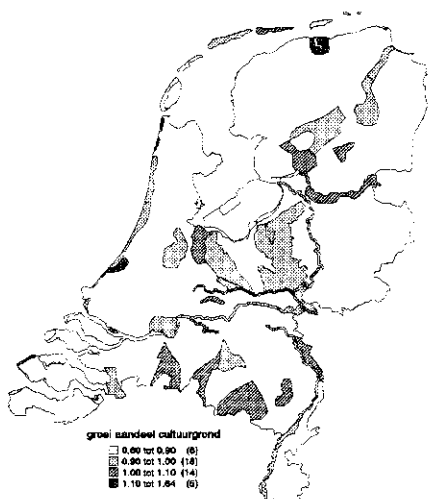

Fig. 7. Groei aandeel oppervlakte cultuurgrond (ha) t.o.v. de regionale groei in Groene-Koersgebieden 1987-1992.

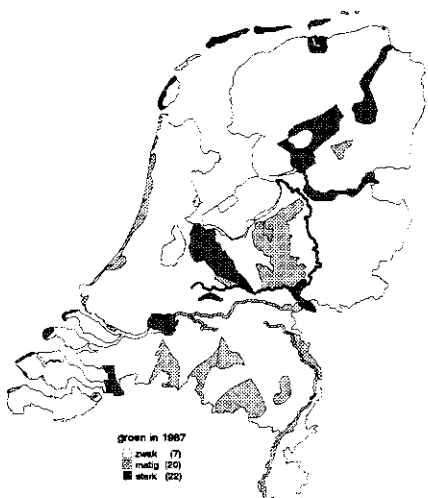

Fig. 8. Mate van 'groenheid' in Groene-Koersgebieden in 1987.

Het aandeel cultuurgrond was op de Veluwe en in het Dal van de Hierdense Beek laag in 1987 (fig. 6). In alle gebieden behalve de Overijsselse Vecht is dit aandeel sinds 1987 verder afgenomen (fig. 7).

Vanwege de hoge produktie-omvang per hectare waren in 1987 de Veluwe en het Dal van de Hierdense Beek maar matig groen (fig. 8). Ze zijn wel duidelijk verder vergroend (fig. 9). Het resultaat is dat alle Groene-Koersgebieden in het oosten of vanwege de uitgangssituatie of vanwege de ontwikkelingen een sterk groen karakter hebben (fig. 10).

Midden-Nederland-west

De Vechtplassen, de Venen, Wassenaar, de Hollandse Duinen en de Biesbosch zijn de Groene-Koersgebieden van Midden-Nederland-west. In 1987 was de produktie-omvang per hectare in de meeste gebieden redelijk hoog, zeker voor een Groene-Koersgebied (fig. 4). In de meeste gebieden is na 1987 de produktie-omvang per hectare licht achtergebleven bij het regionaal gemiddelde (fig. 5).

Het aandeel cultuurgrond lag in De Venen hoger dan in de andere gebieden (fig. 6). In ongeveer de helft van de gebieden is dit aandeel na 1987 afgenomen ten opzichte van het regionaal gemiddelde (fig. 7).

De Vechtplassen, Beesd en de Biesbosch hebben een sterk Groene-Koerskarakter op basis van de situatie in 1987. De Hollandse Duinen en de Venen zijn vanwege de ontwikkeling na 1987 duidelijke Groene-Koersgebieden. In de overige gebieden is het Groene-Koerskarakter minder duidelijk (fig. 10).

West-Brabant

In de Zoom was in 1987 de produktie-omvang per hectare lager en het aandeel cultuurgrond veel kleiner dan in het Dal van de Mark (fig. 4 en fig. 6).

In beide gebieden is de produktie-omvang per hectare sterker gestegen dan in de regio (fig. 5). Het aandeel cultuurgrond is in Zoom sterker gedaald dan het regionaal gemiddelde en in het Dal van de Mark wat minder sterk gedaald (fig. 7).

Het Groene-Koersgebied in de Zoom is groener van karakter dan het Dal van de Mark (fig. 10).

Midden-Nederland-oost

Groene-Koersgebieden in Utrecht zijn de Heuvelrug en het Langbroek. De overige Groene-Koersgebieden in Midden-Nederland-oost liggen in Brabant en in Limburg. Deze zijn ten opzichte van de Utrechtse gebieden anders van karakter. Het gaat hier vooral om beekdalen. De produktie-omvang per hectare was in 1987 in de Utrechtse gebieden vrij laag, en in de Brabantse en Limburgse Groene-Koersgebieden vrij hoog (fig. 4). De produktie-omvang per hectare is in de meeste gebieden, met uitzondering van de Peelvenen en het Langbroek, sterker gedaald dan het regionaal gemiddelde (fig. 5).

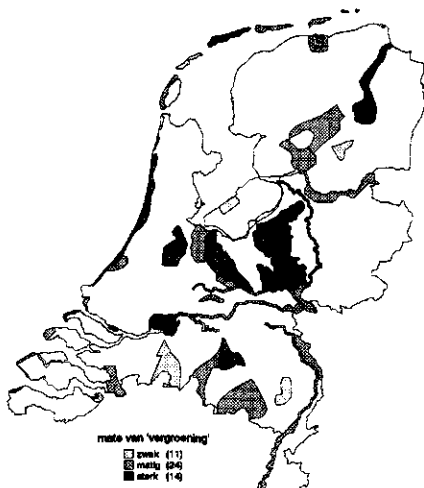

Fig. 9. Indicatie van 'vergroening' in de Groene-Koersgebieden 1987-1992.

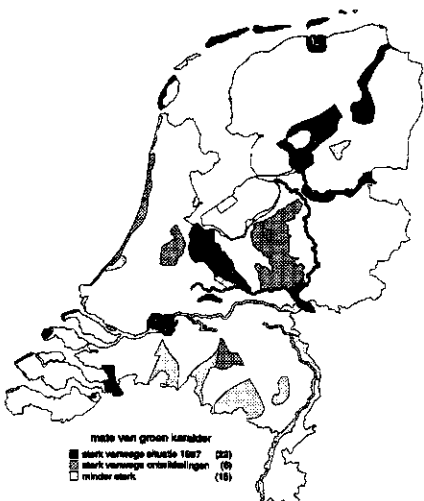

Fig. 10. Mate van groen karakter van Groene-Koersgebieden 1987-1992.

Het aandeel cultuurgrond was in het Langbroek redelijk hoog (fig. 6). Het aandeel cultuurgrond is met name in het oosten van Brabant en in Limburg tamelijk laag (fig. 6). Dit aandeel is in de Brabantse en Limburgse Groene-Koersgebieden minder sterk, en in de Utrechtse gebieden sterker gedaald dan het regionaal gemiddelde. In grote lijnen heeft het Utrechts deel van deze regio een sterker groen karakter dan het zuidelijke deel van deze regio (fig. 10).

Uiterwaarden

De produktie-omvang per hectare was in 1987 in de Rijn- en IJsseluiterswaarden lager dan in de Maas- en Waaluiterswaarden (fig. 4). Langs de IJssel en de Rijn is de groei van de produktie-omvang per hectare na 1987 onder het regionaal gemiddelde gebleven, en langs Maas en Waal boven het gemiddelde (fig. 5). Het aandeel cultuurgrond was in de meeste uiterwaarden zeer laag, alleen langs de IJssel wat hoger (fig. 6). De verandering van het aandeel cultuurgrond is met name langs de Rijn boven het regionaal gemiddelde gebleven (fig. 7).

Samengevat hebben Rijn- en IJsseluiterswaarden een sterk groen karakter vanwege de situatie in 1987. De Maas- en Waaluiterswaarden hebben een minder sterk groen karakter (fig. 10).

Algemeen

Over alle regio's genomen blijkt uit fig. 10 dat een aantal koersgebieden in Brabant en Limburg het minst groene karakter vertonen, althans wat betreft de landbouwkundige variabelen. De produktie-omvang per hectare is in de meeste gebieden sterker gedaald dan het regionaal gemiddelde.

Veel gebieden met grote natuurterreinen hebben meestal een groen karakter vanwege de uitgangssituatie in 1987 (fig. 8). Na 1987 zijn de Veluwe, de Venen, de Hollandse Duinen, de Biesbosch en de benedenloop van de Dommel verder vergroend (fig. 9). In een aantal gebieden gaat een vergroting van de produktie-omvang per hectare gepaard met een sterke afname van het aandeel cultuurgrond. Afgezien van de vraag of de Groene-Koersontwikkeling adequaat kan worden getoetst met landbouwvariabelen (de EHS staat immers centraal), lijkt het alsof de Groene-Koers zich vooral sterk manifesteert in gebieden waar van oudsher al sprake was van een groot accent op natuurbeheer. Daarbij moet overigens worden bedacht dat voor de realisering van de Ecologische Hoofdstructuur een termijn van 25-30 jaar wordt gerekend, terwijl de hier beschouwde periode vijf jaar beslaat.

3.3 Ontwikkeling Gele Koers

Keuze variabelen

Bij de Gele Koers gaat de aandacht uit naar de agrarische produktievormen waarbij de processen van schaalvergroting en intensivering het sterkst optreden en waarbij de gevolgen voor ruimte en milieu groot zijn (glastuinbouw, boomkwekerij, bloembollenteelt en intensieve veehouderij). De Koersbepaling rekent tot de Gele Koers: de topgebieden met een zeer hoge agrarische produktie en de overige gebieden met regionaal geconcentreerde agrarische produktie (tuinbouw en intensieve veehouderij). Daarbij mag er geen sprake zijn van bijzondere waarden of van voorziene ruimteclaims voor stedelijke doeleinden.

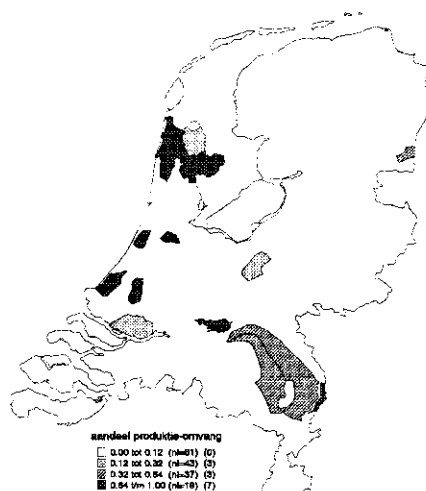

Fig. 11. Aandeel produktie-omvang (nge) van intensieve landbouwbedrijven in Gele-Koersgebieden t.o.v. de totale produktie-omvang in deze gebieden in 1987.

Fig. 12. Groei aandeel produktie-omvang (nge) van intensieve landbouwbedrijven t.o.v. de regionale groei in Gele-Koersgebieden 1987-1992.

In de gebieden met de gele koerskleur wordt aan de intensieve agrarische produktievormen ruimte gegeven in de vorm van geconcentreerde regionale complexen. Om na te gaan of deze ontwikkeling plaatsvindt wordt het groeitempo van de produktie-omvang in de intensieve takken in het gebied bepaald. De produktie-omvang van de intensieve takken wordt daarbij uitgedrukt ten opzichte van de totale produktie-omvang van een koersgebied. Dit aspect is uitgedrukt in de variabele:

- produktie-omvang (nge) glastuinbouw, boomkwekerij, intensieve veehouderij en bollenteelt t.o.v. de totale produktie-omvang in een koersgebied.

Schaalvergroting en intensivering zijn in de gele gebieden mogelijk. Dit wordt gevolgd aan de hand van de volgende twee variabelen:

- produktie-omvang per bedrijf (nge per bedrijf) voor de glastuinbouw-, boomkwekerij-, intensieve veehouderij- en bollenteeltbedrijven;
- produktie-omvang per oppervlakte cultuurgrond (nge per ha) voor de glastuinbouw-, boomkwekerij-, intensieve veehouderij- en bollenteeltbedrijven.

Bij een aantal variabelen zoals bijvoorbeeld de produktie-omvang per hectare is het probleem, dat de glastuinbouw altijd hoger scoort dan de bollenteelt, omdat dit nou eenmaal een economisch intensievere teelt is en daarom meer nge's krijgt. Dit probleem is opgelost door de variabelen niet absoluut uit te drukken, maar relatief ten opzichte van het gemiddelde bedrijf in een bepaald type.

Noorden

In het noorden is Klazinaveen (i.c. het glastuinbouwgebied Emmen) het enige Gele-Koersgebied. Het aandeel van de intensieve richtingen was hier in 1987 redelijk groot (fig. 11). Dit is sindsdien verder toegenomen dan gemiddeld in de regio (fig. 12).

Fig. 13. *Bedrijfsomvang (nge/bedrijf) van intensieve landbouwbedrijven in Gele-Koersgebieden in 1987.*

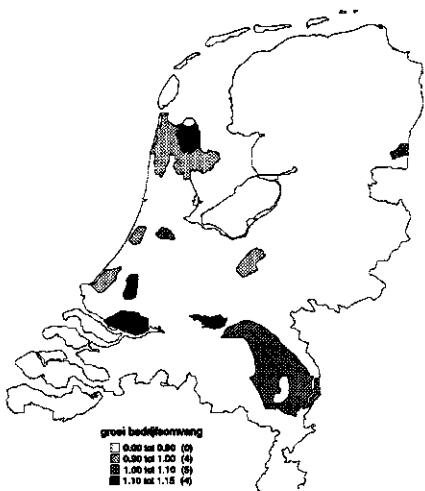

Fig. 14. *Groei bedrijfsomvang (nge/bedrijf) van intensieve landbouwbedrijven t.o.v. de regionale groei in Gele-Koersgebieden 1987-1992.*

Fig. 15. *Productie-intensiteit (nge/ha cultuurgrond) van intensieve landbouwbedrijven in Gele-Koersgebieden in 1987.*

De productie-omvang per bedrijf vertrok vanuit een hoog niveau (fig. 13) en is verder redelijk gegroeid t.o.v. de regio (fig. 14).

De productie-omvang per hectare was al behoorlijk hoog in 1987 (fig. 15) en is mede daarom niet verder gestegen (fig. 16).

Kortom, Klazinaveen had in de uitgangssituatie al een geel karakter (fig. 17), wat na 1987 alleen nog maar is versterkt (fig. 18).

Noord-Holland-noord

De Gele-Koersgebieden van Noord-Holland-noord zijn West-Friesland en de Wieringermeer. West-Friesland had in 1987 een groter aandeel intensieve teelten dan de Wieringermeer (fig. 11). In de Wieringermeer echter is het aandeel intensieve teelten sterker gegroeid dan het regionaal gemiddelde, en West Friesland is achtergebleven bij het regionaal gemiddelde (fig. 12).

De productie-omvang per bedrijf was in 1987 in de Wieringermeer groter dan in West-Friesland (fig. 13), en is nadien ook harder gestegen (fig. 14).

De productie-omvang per hectare was in beide Gele-Koersgebieden gelijk in 1987 (fig. 15). In West-Friesland is deze sterker gestegen dan in de Wieringermeer (fig. 16). Opgemerkt moet worden dat een groei t.o.v. het regionaal gemiddelde van het ene gele gebied automatisch leidt tot een daling in het andere gele gebied, omdat de beide koersgebieden samen bijna de hele regio Noord-Holland-noord beslaan.

Beide gebieden hadden in 1987 een matig geel karakter (fig. 17). Sindsdien is de Wieringermeer sterker vergeeld dan West-Friesland (fig. 18), wat tot de conclusie leidt dat de Wieringermeer een geel karakter heeft vanwege de ontwikkelingen en dat West-Friesland een minder sterk geel karakter heeft (fig. 19).

Midden-Nederland-west

De regio Midden-Nederland-west omvat vier Gele-Koersgebieden: vooral glastuinbouw- en bollenteeltgebieden. Het aandeel van de intensieve teelten was in 1987 in al deze gebieden hoog (fig. 11). De groei van het aandeel intensief vertoont een omgekeerd beeld. In alle gebieden is dit aandeel enigszins afgenomen (fig. 12).

De productie-omvang per bedrijf was in 1987 hoog in de glastuinbouwgebieden Westland, B-Driehoek en Aalsmeer. In de Zuidelijke Bollenstreek was deze iets lager (fig. 13). In de B-Driehoek is de productie-omvang per bedrijf verder sterk gegroeid (fig. 14).

Ook de productie-omvang per hectare was in 1987 hoog in de glastuinbouwgebieden: Aalsmeer, B-Driehoek en Westland (fig. 15). In de B-Driehoek en in Aalsmeer is deze nadien verder gestegen. In de andere twee gebieden bleef de groei achter bij het regionaal gemiddelde (fig. 16).

Samengevat hadden alle gebieden een sterk geel karakter in de uitgangssituatie (fig. 17) en is het gele karakter

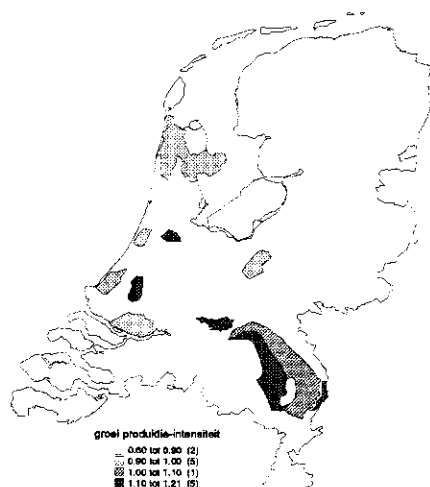

Fig. 16. Groei productieintensiteit (nge/ha cultuurgrond) van intensieve landbouwbedrijven t.o.v. de regionale groei in Gele-Koersgebieden 1987-1992.

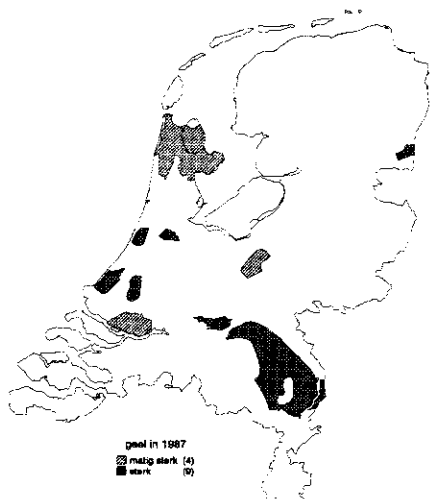

Fig. 17. Mate van 'geelheid' in de Gele-Koersgebieden in 1987.

Fig. 18. Indicatie van 'vergeeling' in de Gele-Koersgebieden 1987-1992.

in Aalsmeer en de B-Driehoek na 1987 matig versterkt (fig. 18).

Zuid-Holland-zuid

Zuid-Holland-zuid heeft één Gele-Koersgebied, de Hoekse Waard, wat een interessant gebied is vanwege de verwachte uitbreiding van de glastuinbouw. Het aandeel van de intensieve produktierichtingen was in 1987 niet zo hoog voor een Gele-Koersgebied (fig. 11), maar is nadien wel toegenomen (fig. 12).

De produktie-omvang per bedrijf was in 1987 matig hoog (fig. 13). Deze is sterk gestegen ten opzichte van het regionaal gemiddelde (fig. 14).

De produktie-omvang per hectare was in 1987 niet hoog voor een Gele-Koersgebied (fig. 15), deze is zelfs wat afgenomen ten opzichte van de regio (fig. 16). In het niet 'gele' deel van deze regio bevinden zich namelijk ook nog intensieve landbouwvormen die sterker gegroeid zijn dan die in de Hoekse Waard.

Samengevat heeft de Hoekse Waard een geel karakter vanwege de ontwikkelingen na 1987 (fig. 19).

Midden-Nederland-oost

In Midden-Nederland-oost liggen: de intensieve-veehouderijgebieden in de Gelderse Vallei en de Peel (Oost en West); het glastuinbouwgebied Venlo; de Bommelerwaard.

In Venlo en de Bommelerwaard was het aandeel van de intensieve richtingen het grootst (fig. 11). Alleen in de Bommelerwaard is het aandeel van de intensieve richtingen verder gegroeid dan het regionaal gemiddelde (fig. 12). In de overige Gele-Koersgebieden van deze regio is het aandeel van de intensieve richtingen afgenomen ten opzichte van het regionaal gemiddelde. Dat komt waarschijnlijk doordat in deze regio het aandeel intensieve richtingen ook buiten de Gele-Koersgebieden is toegenomen.

De produktie-omvang per bedrijf was in 1987 het hoogste in Venlo en het laagste in de Gelderse Vallei, waar veel kleine bedrijven voorkomen (fig. 13). De produktie-omvang per bedrijf is in de Bommelerwaard het sterkst gegroeid (fig. 14). Alleen de Gelderse Vallei bleef achter bij het regionaal gemiddelde.

De produktie-omvang per hectare was in het glastuinbouwconcentratiegebied rond Venlo het grootst (fig. 15). De groei van de produktie-omvang per hectare bleef alleen in de Gelderse Vallei achter bij het regionaal gemiddelde (fig. 16).

Samengevat hadden de Bommelerwaard, Pelen en Venlo in 1987 al een zeer duidelijk geel karakter (fig. 17), en is de Bommelerwaard het duidelijkst verder vergeeld (fig. 18). De Gelderse Vallei heeft een minder sterk geel karakter zowel qua uitgangssituatie als qua ontwikkeling (fig. 19).

Fig. 19. Mate van geel karakter van Gele-Koersgebieden 1987-1992.

Algemeen

Over alle Gele-Koersgebieden genomen, vertonen West-Friesland en de Gelderse Vallei in minder sterke mate een geel karakter. De Hoekse Waard en de Wieringermeer zijn duidelijk aan het vergelen. De overige Gele-Koersgebieden hadden in 1987 al een duidelijk geel karakter.

3.4 Ontwikkeling Blauwe Koers

Keuze variabelen

De Blauwe Koers is een strategie voor de instandhouding en ontwikkeling van bijzondere regionale kwaliteiten. Het gaat daarbij om koersgebieden die geen groene of bruine kleur hebben gekregen; de bedrijfsstructuur is er gedifferentieerd en de agrarische bedrijfstak is één van de dragers van landschap en natuurwaarden. In de koersgebieden met een blauwe kleur gaat het om een extensivering van de landbouwproductie (geen topgebieden, geen intensieve landbouw en geen hoge bemestingsdruk). Om de extensivering van de productie te volgen is als variabele gekozen voor:

- de productie-omvang per hectare cultuurgrond (nge per ha).

De extensivering kan in Blauwe-Koersgebieden op twee manieren gestalte krijgen. Ten eerste door op dezelfde oppervlakte minder te produceren. Het daarmee gepaard gaande inkomensverlies kan worden opgevangen door andere economische activiteiten, samenhangend met de kwaliteiten van het gebied. Deze activiteiten kunnen bijvoorbeeld betrekking hebben op recreatie of natuurbeheer.

Ten tweede kan extensivering worden gerealiseerd door ruimtelijke schaalvergroting. De productie per bedrijf blijft op peil, maar deze wordt per bedrijf gespreid over een veel grotere oppervlakte. Het laatste gaat wel samen met een duidelijke vermindering van het aantal bedrijven in een gebied. Deze twee manifestaties van de Blauwe Koers kunnen worden gevolgd aan de hand van twee variabelen:

- het aandeel nevenberoepsbedrijven en bedrijven met een nevenberoep t.o.v. alle bedrijven in een koersgebied;
- de oppervlakte per bedrijf van grondgebonden landbouwbedrijven (ha per bedrijf).

Fig. 20. Productie-intensiteit (nge/ha cultuurgrond) in Blauwe-Koersgebieden in 1987.

De eerste variabele geeft slechts een indicatie. De statistische toekenning nevenberoep valt maar ten dele samen met de karakteristieken van een Blauwe-Koers-bedrijf. Onder andere omdat de toekenning nevenbe-

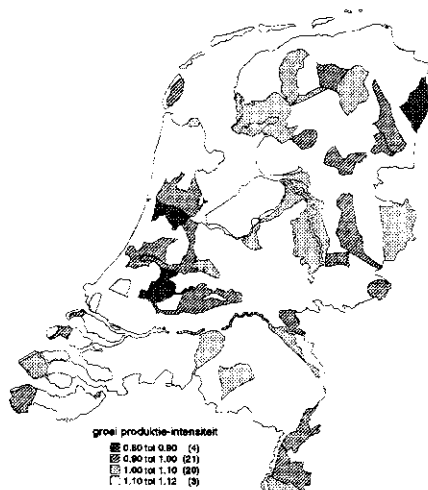

Fig. 21. Groei productie-intensiteit (nge/ha cultuurgrond) t.o.v. de regionale groei in Blauwe-Koersgebieden 1987-1992.

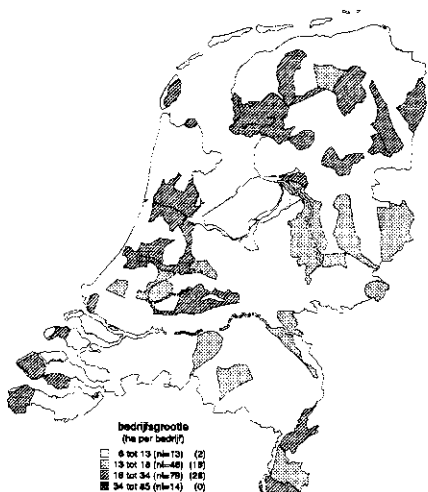

Fig. 22. Bedrijfsomvang (ha/bedrijf) van grondgebonden landbouwbedrijven in Blauwe-Koersgebieden in 1987.

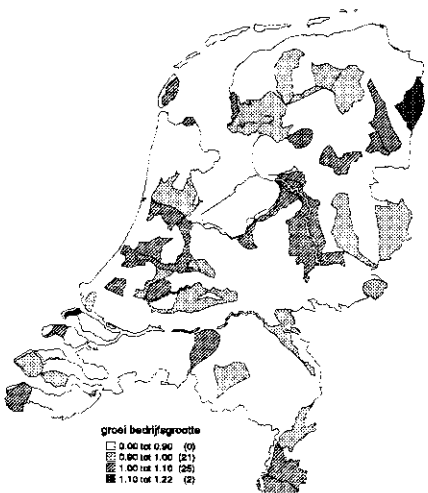

Fig. 23. Groei bedrijfsomvang (ha/bedrijf) van grondgebonden landbouwbedrijven t.o.v. de regionale groei in Blauwe-Koersgebieden 1987-1992.

roep alleen betrekking heeft op het bedrijfshoofd, niet op andere gezinsleden.

Noorden

In deze regio ligt een groot aantal Blauwe-Koersgebieden, veelal echte weidegebieden. De productie-omvang per hectare was daarom in 1987 in al deze gebieden ongeveer gelijk (fig. 20). In de meeste Friese gebieden is de productie-omvang per hectare sterker gegroeid dan in andere Blauwe-Koersgebieden in het Noorden (fig. 21).

De oppervlakte per bedrijf was in 1987 in bijna alle gebieden redelijk groot. Alleen in het Zuidelijk Westerkwartier was de bedrijfsoppervlakte matig groot (fig. 22). Groei van de oppervlakte per bedrijf vond vooral plaats in Groningen en Drenthe (fig. 23).

Het aandeel nevenberoepers was in 1987 hoog in het Lege Midden en Westervolde (fig. 24). In Gaasterland en het Friese Veenweidegebied was het aandeel nevenberoepers erg laag. In de twee laatste gebieden is het aandeel nevenberoepers sterk toegenomen sinds 1987, evenals in Koningsdiep, Zuidelijk Westerkwartier en de Hondsrug (fig. 25).

In het noorden hebben alle gebieden een blauw karakter; de meeste vanwege de situatie in 1987 (fig. 28). Het blauwe karakter manifesteerde zich daarbij in de vorm van een lage productie-omvang per hectare in combinatie met een grote bedrijfsoppervlakte. Het Zuidelijk Westerkwartier heeft als enige gebied een blauw karakter vanwege de ontwikkelingen na 1987. Hier manifesteerde de Blauwe Koers zich in de vorm van een lage productie-omvang per hectare in combinatie met een kleine bedrijfsoppervlakte.

Oosten

In het Oosten liggen acht Blauwe-Koersgebieden. In alle acht was de productie-omvang per hectare in 1987 laag (fig. 20). Na 1987 is deze ten opzichte van de regio relatief laag gebleven in de Noordelijk Graafschap, het Reggedal en Winterswijk (fig. 21).

De lage productie per hectare ging in de meeste gebieden samen met een relatief kleine bedrijfsoppervlakte, behalve op het Kampereiland (fig. 22). In het Reggedal, Winterswijk en Oost Twente is de bedrijfsoppervlakte minder gestegen dan in de andere Blauwe-Koersgebieden in het oosten (fig. 23).

Het aandeel nevenberoepers was in 1987 overal redelijk hoog, behalve op het Kampereiland (fig. 24). Dit aandeel is in Winterswijk en Oost-Twente gedaald ten opzichte van het regionaal gemiddelde, en in de andere gebieden gestegen (fig. 25).

Kortom, alle Blauwe-Koersgebieden in het oosten voldoen aan de Blauwe-Koerskarakteristieken (fig. 28). Daarbij is er een duidelijk verschil tussen het Kampereiland en de rest van de Blauwe-Koersgebieden. Het Kampereiland paart extensivering aan bedrijfsvergroting; de rest aan nevenberoepen.

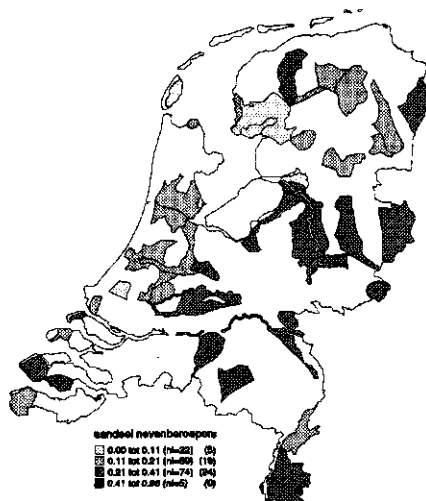

Fig. 24. Aandeel agrarische bedrijven met een nevenberoep en nevenberoepsbedrijven in Blauwe-Koersgebieden t.o.v. het totaal aantal bedrijven in 1987.

Fig. 25. Groei aandeel agrarische bedrijven met een nevenberoep en nevenberoepsbedrijven t.o.v. de regionale groei in Blauwe-Koersgebieden 1987-1992.

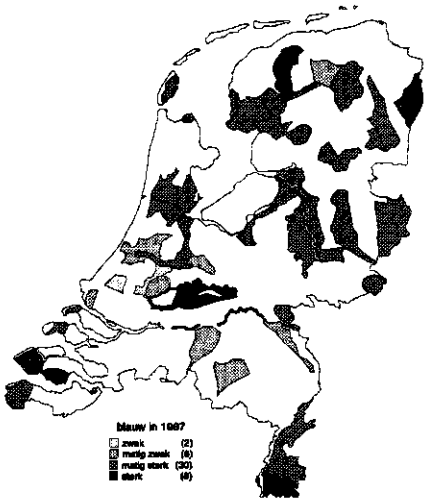

Fig. 26. Mate van 'blauwheid' in Blauwe-Koersgebieden in 1987.

Noord-Holland-noord en Waddeneilanden

In Noord-Holland-noord zijn Waterland en Wieringen de Blauwe-Koersgebieden. Op de Waddeneilanden is Texel het enige Blauwe-Koersgebied. Op Texel en in Waterland is de groei van de productie-omvang per hectare achtergebleven bij het regionaal gemiddelde, in tegenstelling tot Wieringen (fig. 21).

De bedrijfsgrootte was in alle Blauwe-Koersgebieden van deze regio in 1987 ongeveer gelijk (fig. 22), maar is in Waterland achtergebleven (fig. 23).

Het aandeel nevenberoepers was in 1987 op Texel laag (fig. 24). Een relatieve stijging van het aandeel nevenberoepers zien we op Texel en in Waterland (fig. 25). Texel, Wieringen en Waterland hadden alle een blauw karakter in 1987 (fig. 26). Daarna is Texel het sterkst verblauwd (fig. 27).

Midden-Nederland-west en Zuid-Holland-zuid

Midden-Nederland-west heeft acht Blauwe-Koersgebieden; Zuid-Holland-zuid één. In de meeste hiervan was in 1987 de productie-omvang per hectare redelijk laag (fig. 20). In de gebieden Hollandse plassen, Midden-Delfland en Voorne lag de productie-omvang per hectare wat hoger. In Midden-Delfland en op Voorne is deze variabele bovendien sterk gegroeid ten opzichte van de regio (fig. 21).

De oppervlakte per bedrijf was in 1987 laag in Midden-Delfland, Hollandse IJssel, Krimpenerwaard en Kromme Rijn (fig. 22). Behalve Midden-Delfland zijn dit ook de gebieden waar de groei van de bedrijfsoppervlakte is achtergebleven (fig. 23).

Het aandeel nevenberoepsbedrijven was in 1987 hoog in het Kromme Rijngebied en in de Vijfherenlanden (fig. 24). In de Vijfherenlanden is dit aandeel sterker gegroeid dan het regionaal gemiddelde (fig. 25). Verder is er een sterke groei geweest in Spaarnwoude, het Oude Rijngebied en de Krimpenerwaard. Samengevat heeft de Vijfherenlanden het sterkste een blauw karakter en de gebieden Voorne en Midden-Delfland het minst sterk (fig. 28).

Zeeland

Zeeland telt vier Blauwe-Koersgebieden. In alle vier was in 1987 de productie-omvang per hectare laag (fig. 20). In west-Zeeuws-Vlaanderen en op Schouwen is deze minder gegroeid dan het regionaal gemiddelde (fig. 21).

De bedrijfsoppervlakte was in alle vier gebieden in 1987 redelijk hoog (fig. 22). In west-Zeeuws-Vlaanderen en op Schouwen is de bedrijfsoppervlakte sterker gegroeid dan het regionaal gemiddelde (fig. 23).

Het aandeel nevenberoepers was in west-Zeeuws-Vlaanderen en op Schouwen in 1987 wat lager dan in de andere gebieden (fig. 24), maar is sindsdien sterk gegroeid (fig. 25). In de Zak van Zuid-Beveland was er nog wel enige groei, maar Walcheren bleef achter bij het regionaal gemiddelde.

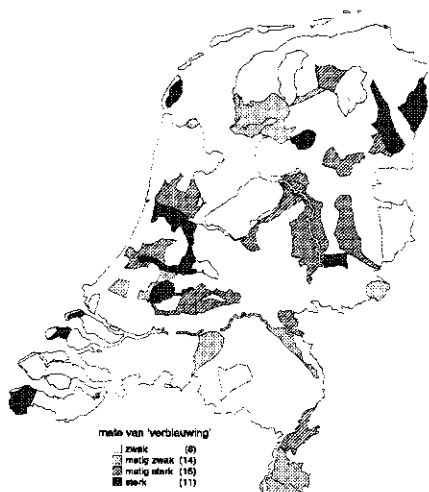

Fig. 27. Indicatie van 'verblauwing' in Blauwe-Koersgebieden 1987-1992.

Fig. 28. Mate van blauw karakter van Blauwe-Koersgebieden 1987-1992.

In grote lijnen vertonen alle gebieden in Zeeland een sterk blauw karakter (fig. 28) vanwege de uitgangssituatie (fig. 26). Wel is er een verschil tussen enerzijds West-Zeeuws-Vlaanderen en Schouwen en anderzijds Walcheren en de Zak van Zuid-Beveland vanwege de ontwikkelingen na 1987 (fig. 27).

Midden-Nederland-oost

In Midden-Nederland-oost liggen vier Blauwe-Koersgebieden.

Van deze vier heeft het Rijk van Nijmegen het sterkste Blauwe-Koerskarakter (fig. 28). Daar was de productie-omvang per hectare in 1987 laag (fig. 20) en is deze ten opzichte van de regio na 1987 ook laag gebleven (fig. 21). Verder was in het Rijk van Nijmegen het aandeel nevenberoepers in 1987 hoog (fig. 24) en is dit na 1987 bovendien nog sterk gegroeid (fig. 25).

De andere gebieden hebben veel minder sterk een Blauwe-Koerskarakter (fig. 28).

Limburg

De drie Limburgse Blauwe-Koersgebieden hadden in 1987 een lage productie-omvang per hectare (fig. 20). Alleen in Mergelland is deze na 1987 verder gegroeid ten opzichte van het regionaal gemiddelde (fig. 21). De oppervlakte per bedrijf was in 1987 in de Mijnstreek wat kleiner dan in de andere twee gebieden (fig. 22). De groei hiervan bleef achter in Midden-Limburg (fig. 23).

In de Mijnstreek en Mergelland was in 1987 het aandeel nevenberoepers hoog (fig. 24). In beide gebieden is dit aandeel sindsdien weinig gegroeid (fig. 25).

Ondanks de verschillen tussen de gebieden is het eindoordeel gelijk: alle drie hebben ze een sterk blauw karakter vanwege de uitgangssituatie (fig. 28).

Algemeen

Als alle variabelen worden samengenomen blijkt dat veel gebieden al in sterke mate een blauw karakter hadden vanwege de situatie in 1987. Slechts een paar gebieden zijn nadien 'verblauwd'. De gebieden waar de Blauwe Koers minder tot uitdrukking komt liggen vooral in Noord-Brabant en in Zuid-Holland.

3.5 Ontwikkeling Bruine Koers

Keuze variabelen

Bij het beleid van de Bruine Koers is de aandacht gericht op gebieden met een mozaïek van enerzijds geconcentreerde grondgebonden, intensieve agrarische productie (intensieve melkveehouderij en intensieve akkerbouw) in plaatselijke agrarische productiecomplexen en anderzijds van kwetsbare kwaliteiten (bijzondere cultuurlandschappen en weidevogelgebieden) of stedelijke c.q. recreatief/toeristische aanspraken. In deze gebieden is weinig of geen overlap tussen de wensen en mogelijkheden voor combinatie van landbouw, recreatie, natuur en landschapsbeheer (geen mogelijkheden voor landschapsonderhoud).

Fig. 29. Aandeel productie-omvang (nge) van grondgebonden landbouwbedrijven in Bruine-Koersgebieden t.o.v. de totale productie-omvang in 1987.

Fig. 30. Groei aandeel productie-omvang (nge) van grondgebonden landbouwbedrijven t.o.v. de regionale groei in Bruine-Koersgebieden 1987-1992.

Fig. 31. Bedrijfsomvang (nge/bedrijf) van grondgebonden landbouwbedrijven in Bruine-Koersgebieden 1987.

Voorts is de landbouw de dominante grondgebruiker (met mogelijk een hoge bemestingsdruk) waarvoor de nodige ruimte wordt geboden. De grondgebonden landbouw (akkerbouw, weidebedrijven) wordt met rust gelaten en er wordt gestreefd naar relatief grotere bedrijven in complexen (perspectieven voor verdere agrarische ontwikkeling). Mogelijk wordt in deze gebieden op bedrijfsniveau omgeschakeld naar meer intensieve produktietakken.

De ruimte voor geconcentreerde grondgebonden landbouw wordt gevolgd aan de hand van:

- de productieomvang (nge) grondgebonden landbouw ten opzichte van de totale productieomvang in een koersgebied.

Schaalvergroting volgt uit de volgende variabele:

- de productieomvang per bedrijf (nge per bedrijf) voor grondgebonden takken.

Noorden

In het Noorden komen veel Bruine-Koersgebieden voor. In 1987 was in vrijwel al deze gebieden het aandeel van de grondgebonden produktierichtingen hoog (fig. 29). Alleen in de omgeving van Schoonebeek lag dit aandeel een stuk lager. Sinds 1987 is dit aandeel in Schoonebeek, Het Hoge Land, de Veenkoloniën en op het Drents Plateau achtergebleven bij het regionaal gemiddelde (fig. 30).

De productieomvang per bedrijf was in 1987 doorgaans redelijk groot tot groot (fig. 31). In de noordelijke Friese Wouden, Staphorst/Coevorden en Schoonebeek was de productieomvang per bedrijf matig. De groei van de productieomvang per bedrijf lag in de meeste Bruine-Koersgebieden boven het regiogemiddelde (fig. 32). In de Noordelijke Friese Wouden, Noordelijk Westerkwartier, Het Hoge Land en de Veenkoloniën lag deze groei onder en in het Oldambt ver onder het regionaal gemiddelde (fig. 33). In de laatste groep gebieden komt veel meer akkerbouw voor.

Al met al hebben de meeste Bruine-Koersgebieden in het Noorden een duidelijk Bruine-Koerskarakter alleen al op grond van de situatie in 1987 (fig. 35). In Staphorst/Coevorden was het Bruine-Koerskarakter in 1987 minder duidelijk, maar ontwikkelt het gebied zich wel volgens de Bruine Koers. Alleen in de Noordelijke Friese Wouden en vooral in Schoonebeek is het bruine karakter minder sterk.

Oosten

Het Oosten omvat vijf Bruine-Koersgebieden. Het aandeel van de grondgebonden produktie was in 1987 in alle vijf gebieden even groot (fig. 29). De groei nadien is in West-Twente en de Zuidelijke Graafschap achtergebleven bij het regionaal gemiddelde (fig. 30).

Ook de productieomvang per bedrijf was in 1987 in alle vijf gebieden gelijk, maar van een matig niveau (fig. 31). De groei hiervan is in West Twente en in

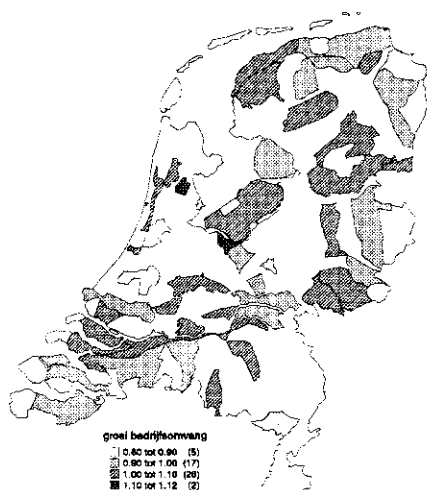

Fig. 32. Groei bedrijfsomvang (nge/bedrijf) van grondgebonden landbouwbedrijven t.o.v. de regionale groei in Bruine-Koersgebieden 1987-1992.

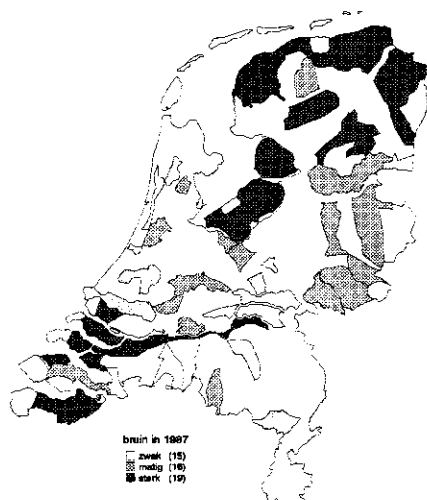

Fig. 33. Mate van 'bruinheid' in de Bruine-Koersgebieden in 1987.

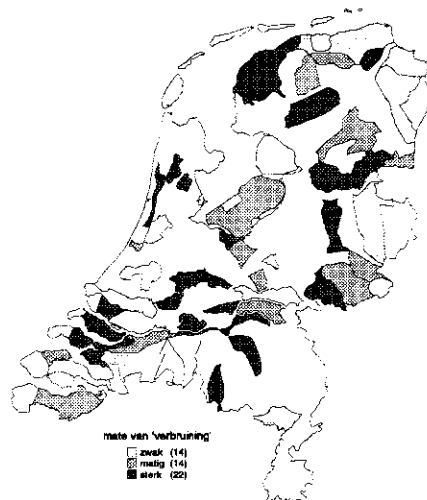

Fig. 34. Indicatie van 'verbruining' in de Bruine-Koersgebieden 1987-1992.

Borculo/Groenlo bij het regionaal gemiddelde achtergebleven (fig. 32).

Samengevat is vooral in West Twente, maar ook in de Zuidelijke Graafschap en in Borculo/Groenlo het bruine karakter minder sterk (fig. 35). Salland en Montferland hebben wel een sterk bruin karakter, met name vanwege de ontwikkelingen na 1987.

Flevoland

In de Flevopolders komt het Bruine-Koerskarakter vooral tot uitdrukking in de situatie van 1987. Na 1987 groeit het aandeel van de grondgebonden produktie niet zo sterk (fig. 30). Dat komt omdat het aandeel in 1987 al zeer hoog was (fig. 29).

De produktieomvang per bedrijf is wel sterk na 1987 gegroeid (fig. 32). De Flevopolders hebben dus een sterk bruin karakter (fig. 35), alleen al vanwege de uitgangssituatie (fig. 33).

Noord-Holland-noord

In Noord-Holland-noord liggen slechts twee Bruine-Koersgebieden: de droogmakerijen Schermer en Beemster. In de Schermer was het aandeel van de grondgebonden produktie lager dan in de Beemster (fig. 29). Dit komt doordat het koersgebied de Schermer zich aan de noordkant buiten de droogmakerij uitstrekt en daarmee ook een tuinbouwgebied omvat. Sinds 1987 is het aandeel van de grondgebonden landbouw in beide gebieden toegenomen ten opzichte van het regionaal gemiddelde (fig. 30).

De produktieomvang per (grondgebonden) bedrijf was in 1987 in beide gebieden gelijk (fig. 31). In beide gebieden is de produktieomvang per bedrijf sindsdien gestegen ten opzichte van het regiogemiddelde, vooral in de Beemster (fig. 32). Samengevat vertonen beide gebieden een Bruine-Koerskarakter, op grond van de ontwikkelingen na 1987 (fig. 35).

Midden-Nederland-west

In Midden-Nederland-west komt de Bruine Koers redelijk veel voor. Het gaat zowel om typische weidegebieden als de Lopikerwaard en de Alblasserwaard, als om akkerbouwgebieden zoals bijvoorbeeld de Haarlemmermeerpolder en Schieland. Het aandeel van de grondgebonden produktie was in 1987 in de Alblasserwaard het hoogst, gevolgd door de Lopikerwaard (fig. 29). In deze gebieden plus de Noord-Hollandse binnenduinrand is het aandeel grondgebonden verder toegenomen dan gemiddeld in de regio (fig. 30).

De produktieomvang per grondgebonden bedrijf was in 1987 alleen in de Haarlemmermeer redelijk groot (fig. 31). Een groei ten opzichte van het regionale gemiddelde vertoonde deze variabele echter in de meeste gebieden, behalve in de Haarlemmermeer en Schieland (fig. 32).

Fig. 35. Mate van bruin karakter van Bruine-Koersgebieden 1987-1992.

De Noord-Hollandse binnenduinrand, de Lopikerwaard en de Alblasserwaard hebben een bruin karakter op basis van de ontwikkelingen na 1987 (fig. 35). In de andere gebieden is het bruine karakter niet sterk.

Zuid-Holland-zuid

Zuid-Holland-zuid omvat twee Bruine-Koersgebieden: Putten en IJsselmonde. Het aandeel grondgebonden was in 1987 redelijk hoog in Putten (fig. 29) en is daar bovendien gestegen (fig. 30).

Hetzelfde geldt voor de situatie in 1987 (fig. 31) en voor de groei (fig. 32) van de productieomvang per grondgebonden bedrijf.

Dit alles betekent dat alleen Putten zowel qua uitgangssituatie (fig. 33) als qua ontwikkelingen (fig. 34) een sterk bruin karakter heeft (fig. 35).

Zeeland

Grote delen van Zeeland vallen onder de Bruine Koers. Het aandeel grondgebonden productie was in 1987 in Zuid-Beveland aan de lage kant (fig. 29). Alleen in Zuid-Beveland is de groei van het aandeel grondgebonden verminderd ten opzichte van het gemiddelde van de regio (fig. 30).

De productieomvang per grondgebonden bedrijf lag in 1987 in alle Zeeuwse Bruine-Koersgebieden op een redelijk hoog niveau (fig. 31). Na 1987 is deze variabele alleen op Duiveland en Overflakkee gegroeid ten opzichte van het regio-gemiddelde (fig. 32).

Zuid-Beveland had in 1987 over alles genomen een minder sterk bruin karakter. Dit is mede het gevolg van de aanwezigheid van fruitteelt in dit Bruine-Koersgebied. De andere gebieden hebben wel een sterk bruin karakter op basis van de uitgangssituatie van 1987 (fig. 35).

West-Brabant

De regio West-Brabant, bestaat bijna geheel uit Bruine-Koersgebieden. Tholen en Diepland hadden in 1987 al een redelijk groot aandeel grondgebonden landbouw; de Baronie minder (fig. 29). Dit aandeel is in Tholen toegenomen ten opzichte van het regionaal gemiddelde (fig. 30).

Ook de productieomvang per grondgebonden bedrijf was in 1987 redelijk hoog in Tholen en Diepland en aan de lage kant in de Baronie (fig. 31). In de eerste twee is de productieomvang per grondgebonden bedrijf toegenomen ten opzichte van het regionaal gemiddelde (fig. 32). Over het totaal genomen vertonen Tholen en Diepland alleen al op grond van hun uitgangssituatie een sterk bruin karakter, terwijl dit voor de Baronie minder sterk is (fig. 35).

Midden-Nederland-oost

In Midden-Nederland-Oost komen elf Bruine-Koersgebieden voor. Het aandeel van de grondgebonden landbouw was in 1987 hoog in Eemland en redelijk hoog in het Achterveld en Langstraat/Maaskant (fig. 29). Na 1987 zijn de meeste gebieden gegroeid ten opzichte van het regionaal gemiddelde, behalve Kootwijkerbroek, de Overbetuwe, het Dongedal en Neer/Leubeek (fig. 30).

In slechts twee gebieden had in 1987 de productieomvang per grondgebonden bedrijf een redelijk niveau: Langstraat/Maaskant en Bovenloop Beerze (fig. 31). In deze gebieden is de productieomvang per bedrijf ook na 1987 verder gegroeid ten opzichte van het regionaal gemiddelde (fig. 32). Daarnaast groeiden de Meierij en vooral Eemland.

Samengevat komt het Bruine-Koerskarakter het sterkst naar voren in de Langstraat/Maaskant, waar de twee Bruine-Koersvariabelen in 1987 al goed scoorden (fig. 33), en alleen nog maar verder zijn gegroeid (fig. 34). In drie gebieden komt het Bruine-Koerskarakter vooral in de ontwikkelingen sinds 1987 tot uitdrukking: Eemland, de Meierij en de bovenloop van de Beerze (fig. 35).

Algemeen

Samengevat lijkt het erop dat een sterk bruin karakter vanwege de Ausgangssituatie in 1987 met name in akkerbouwgebieden voorkomt. Daar zijn in het algemeen de minste intensiveringsmogelijkheden aanwezig. De 'verbruinde' gebieden zijn niet duidelijk geconcentreerd in bepaalde regio's. Ze zijn vermengd met gebieden die een minder sterk bruin karakter vertoonden. De Bruine-Koersgebieden waar het bruine karakter niet sterk naar voren komt, liggen vooral op de oost-west as door het midden van Nederland. Het zijn veelal gebieden waar bepaalde intensieve teelten of dieren naast de grondgebonden produkties voorkomen. Grofweg: in het oosten intensieve veehouderij, in het midden fruitteelt, in het westen de glastuinbouw.

3.6 Resumé

In fig. 36 zijn de afzonderderlijke beelden per koerskleur over de mate van duidelijkheid van het koerskarakter (periode 1987-1992) samengebracht en in kleur weergegeven. Deze figuur roept de vraag op hoeveel koersgebieden in 1987 duidelijk of minder duidelijk een bepaalde koerskleur vertoonden en hoe deze gebieden zich na 1987 hebben ontwikkeld. Tabel 1 geeft hiervan een getalsmatig overzicht.

Tabel 1. De koersgebieden in absolute aantallen verdeelt naar de mate waarin het koerskarakter zich manifesteert.

Koerskleur	Mate van koerskarakter			
	sterk vanwege situatie in 1987		sterk vanwege ontwikkelingen	minder sterk
	ontwikkeling na 1987 zwak	ontwikkeling na 1987 sterk		
groen	14	8	6	15
geel	4	9	0	0
blauw	14	23	3	7
bruin	10	9	13	18
Totaal	42	49	22	40

In deze tabel zijn de drie klassen van de mate van koerskarakter opgenomen die in fig. 36 worden vermeld. Daarbij is de klasse 'sterk vanwege situatie 1987' nader onderverdeeld in twee subklassen, welke aangeven of de ontwikkeling na 1987 zwak of sterk is geweest. In de kaarten per afzonderlijke koerskleur is dit onderscheid weggelaten. Immers, het is voor de vraagstelling in dit onderzoek niet zo heel relevant om te weten of een reeds duidelijk aanwezige koers in een bepaald koersgebied zich nog duidelijker heeft gemanifesteerd of niet.

Uit tabel 1 blijkt, dat van de gebieden die in 1987 duidelijk een bepaald koerskarakter vertoonden (91) ongeveer de helft (49) zich sterk verder heeft ontwikkeld en de andere helft niet (42). Voor deze laatste groep gebieden mag niet worden geconcludeerd dat het koerskarakter is afgezwakt. De oorzaak hiervoor ligt in het feit, dat een reeds sterk aanwezig koerskarakter in het algemeen moeilijk een verdergaande, sterke ontwikkeling te zien kan geven.

Daarnaast blijkt uit de tabel dat de meerderheid van de gebieden die in 1987 geen duidelijke koerskarakter hadden (klassen 'sterk vanwege ontwikkelingen' en 'minder sterk') niet verder is 'bijgekleurd' (40 van de 62).

Fig. 36. Mate van het koerskarakter van alle koersgebieden 1987-1992.

De tabel maakt verschillen tussen de koerskleuren duidelijk zichtbaar. De koerskleur geel springt er het meeste uit; alle Gele-Koersgebieden hebben in de uitgangssituatie een duidelijk geel karakter (13). Bij de Blauwe Koers hebben zich maar weinig gebieden in de periode 1987-1992 sterk blauw ontwikkeld (3) die in 1987 geen Blauwe-Koerskarakter hadden (10). Bij de Bruine Koers zijn juist relatief veel gebieden na 1987 'verbruind' (13).

In zowel fig. 36 als tabel 1 is geen algemeen patroon te vinden van landsdelen waarin het nagestreefde koerskarakter niet sterk of juist sterk naar voren komt. Het wel of niet op koers liggen kan niet zonder meer in verband worden gebracht met een bepaalde koerskleur (tabel 1) of een bepaalde regio (fig. 36).

4 Benadering vanuit landbouw

In dit hoofdstuk worden de ontwikkelingen in de landbouw beschreven vanuit hun eigen dynamiek. Dit gebeurt aan de hand van enkele algemene landbouwkundige variabelen (zie fig. 37). In paragraaf 4.1 wordt de keuze van deze variabelen nader toegelicht. In de volgende paragraaf wordt de waarde die deze variabelen in de koersgebieden aannemen nader beschreven (paragraaf 4.2).

Voor de hierbij gebruikte namen van de koersgebieden wordt verwezen naar Aanhangsel 3. Tenslotte worden gebieden met een gelijke ontwikkeling voor deze variabelen gegroepeerd met behulp van clusteranalyse (paragraaf 4.3).

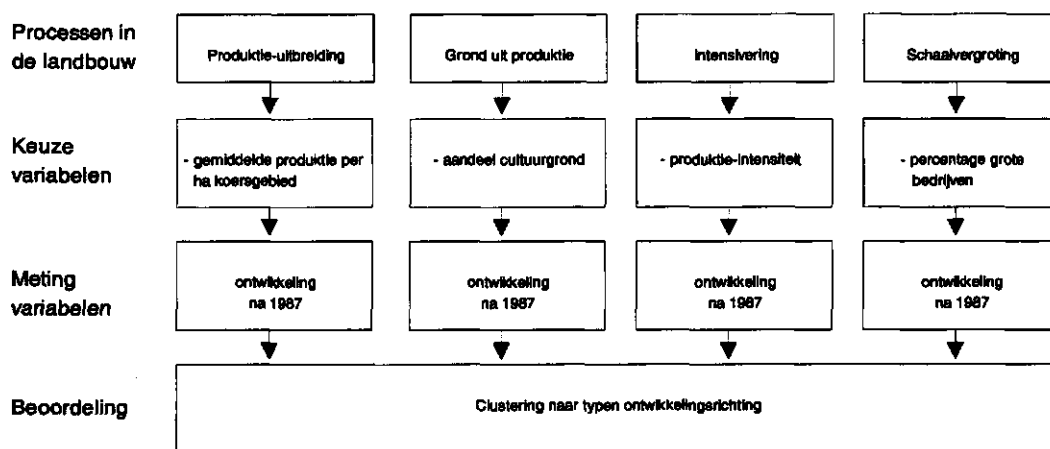

Fig. 37. Schematische weergave van de Benadering vanuit de landbouw.

4.1 Keuze toets-variabelen

Voor de Benadering vanuit de landbouw is gestreefd naar een eenvoudig, sluitend systeem van zo min mogelijk variabelen dat de algemene ontwikkelingen in de landbouw goed weergeeft. De nadruk ligt daarbij op ontwikkelingsprocessen die van belang zijn voor de maatschappelijke betekenis van de landbouw (milieu, werkgelegenheid, bijdrage aan inkomen).

De economische betekenis van de landbouw voor een gebied is benaderd via de economische omvang van de landbouwkundige productie, uitgedrukt in Nederlandse Grootte Eenheden (nge). Omdat de oppervlakte van de koersgebieden nogal verschilt, wordt deze gedeeld door de oppervlakte van het koersgebied. Daarmee wordt de eerste variabele:

- productieomvang per oppervlakte koersgebied (nge per ha).

De omvang van de landbouwkundige productie kan in twee componenten worden uiteengelegd, te weten de omvang van het landbouwkundige areaal en de productieomvang per hectare cultuurgrond. De omvang van het landbouwareaal geeft daarbij een indruk van de ruimtelijke ontwikkeling van de landbouw of van de invloed van allerlei ruimtelijke ontwikkelingen op de landbouw. De productieomvang per hectare cultuurgrond geeft een indicatie van de milieudruk. Strikt genomen is dit niet helemaal juist. Een hogere economische omvang per hectare hoeft niet per definitie een hogere fysieke druk op het milieu te geven, maar als benadering kan dit toch wel worden gebruikt. De twee componenten worden uitgedrukt in twee variabelen, te weten:

- de oppervlakte cultuurgrond (ha) ten opzichte van de totale oppervlakte van een koersgebied;
- de productie-omvang per hectare cultuurgrond (nge per ha).

Tussen de eerste drie variabelen bestaat een nauw verband, dat als volgt in een formule kan worden uitgedrukt:

$$\frac{PRODOMV_{\text{totaal}}}{OPPERVL_{\text{totaal}}} = \frac{PRODOMV_{\text{totaal}}}{OPPERVL_{\text{cultuurgr}}} \times \frac{OPPERVL_{\text{cultuurgr}}}{OPPERVL_{\text{totaal}}}$$

waarin: $PRODOMV_{\text{totaal}}$ produktie omvang per koersgebied (nge)
 $OPPERVL_{\text{totaal}}$ totale oppervlakte koersgebied (ha)
 $OPPERVL_{\text{cultuurgr}}$ oppervlakte cultuurgrond in koersgebied (ha)

Een verandering van produktieomvang in een gebied kan zich op verschillende manieren manifesteren. Zo kan de nadruk meer liggen op een verandering van de produktie per hectare cultuurgrond. Dat is het geval als er omschakelingen plaatsvinden naar meer intensieve teelten. Ook kan de nadruk meer liggen op een verandering van de oppervlakte cultuurgrond, bijvoorbeeld bij omzettingen van landbouwgrond in grond voor stedelijke doeleinden.

De stijging van de produktieomvang in een koersgebied komt dus altijd in het aandeel cultuurgrond of in de produktieomvang per hectare cultuurgrond tot uitdrukking. In een iets gewijzigde vorm is deze relatie onder andere door Hetsen en Hidding (1991) gebruikt om gebieden te typeren naar landbouwkundige groei als gevolg van areaalsontwikkeling of als gevolg van intensiteitsontwikkeling.

Aan deze drie onderling samenhangende variabelen is een vierde toegevoegd, die een indicatie geeft van het economisch perspectief van bedrijven. De 'produktieomvang per bedrijf', die in de Benadering vanuit de landbouw als maatstaf is gebruikt, is hiervoor minder geschikt, omdat deze een onvoldoende beeld geeft van de spreiding ten opzichte van het gemiddelde in een gebied. Daarom is gekozen voor:

- het percentage bedrijven boven een norm voor de produktie-omvang per bedrijf.

Deze norm verschilt van bedrijfstype tot bedrijfstype. In de glastuinbouw bij voorbeeld is de gemiddelde bedrijfsomvang van een andere orde van grootte dan die in de melkveehouderij. Als norm is gekozen voor de gemiddelde produktieomvang van bedrijven uit het boekhoudnet van het DLO-Landbouw-Economisch Instituut in de jaren 1987 en 1992 (tabel 2). Dit gemiddelde is aan de hoge kant omdat het boekhoudnet alleen betrekking heeft op bedrijven boven de 20 nge. Verondersteld is dat de bedrijven die hierboven zitten redelijke toekomstperspectieven als full-time landbouwbedrijf hebben. Op micro-niveau, per bedrijf bekeken, hoeft dit niet het geval te zijn, zoals blijkt uit diverse onderzoeken naar bedrijfsstijlen (zie onder andere TSL, 1993). Voor een oordeel over koersgebieden als geheel kan de gekozen maatstaf wel gebruikt worden.

Tabel 2. Norm voor de produktieomvang per bedrijf naar bedrijfstype.

Type bedrijf	Produktieomvang per bedrijf (nge per bedrijf)	
	1987	1992
akkerbouw	75	80
opengrondsgroente	75	90
glasgroente	125	160
overige groente	100	125
opengrondsbloemen	120	180
glasbloemen	120	175
overige bloemen	120	180
champignon	100	100
overige tuinbouw	110	140
fruitteelt	60	75
boomteelt	75	95
overige blijvende teelt	70	85
sterk gespec. melkvee	55	60
gespec. en overige melkvee	55	60
overig graasdier	60	65
hokdier	70	65
comb. tuinb./blijvende teelt	90	110
overig gecombineerd	60	65

Afgeleid van 'Bedrijfsuitkomsten Landbouw' 1987 en 1992 (Landbouw-Economisch Instituut, 1987 en 1992).

4.2 Situatie en ontwikkelingen 1987-1992

De Benadering vanuit de landbouw is gebaseerd op vier variabelen. In deze paragraaf wordt de situatie in 1987 en de ontwikkeling na 1987 van deze vier variabelen kort beschreven aan de hand van de figuren 38 t/m 45.

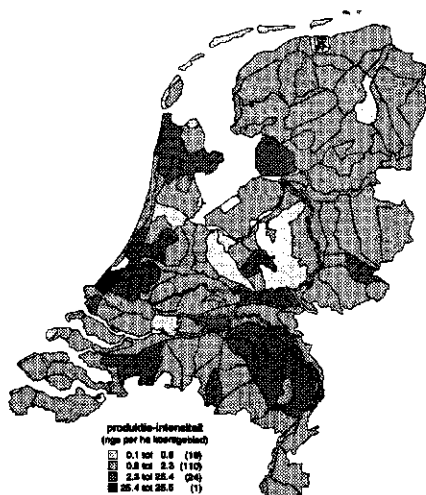

Fig. 38. Produktie-intensiteit (nge/ha koersgebied) in de koersgebieden in 1987.

Produktieomvang per ha koersgebied

De produktieomvang per ha koersgebied was in 1987 natuurlijk zeer hoog in de glastuinbouwgebieden, vooral in het Westland (fig. 38). Verder springen de gebieden met veel intensieve veehouderij en allerlei vormen van tuinbouw er wat uit. Overig Nederland is eigenlijk vrij homogeen en heeft niet zo'n hoge produktieomvang per hectare koersgebied.

De produktieomvang per hectare koersgebied is sterk gestegen in gebieden met veel intensieve richtingen, die bovendien nog allerlei expansiemogelijkheden bieden, zoals Zuid-Holland-zuid, Emmen, tussen de grote rivieren, in de Flevopolders en in het oosten van Noord-Brabant (fig. 39). Een afname van de produktie trad vooral op in het oosten en in iets mindere mate in het noorden en in Limburg. Dit zijn de gebieden met minder intensieve landbouw, waar bovendien veel grond een niet-landbouwkundige functie krijgt.

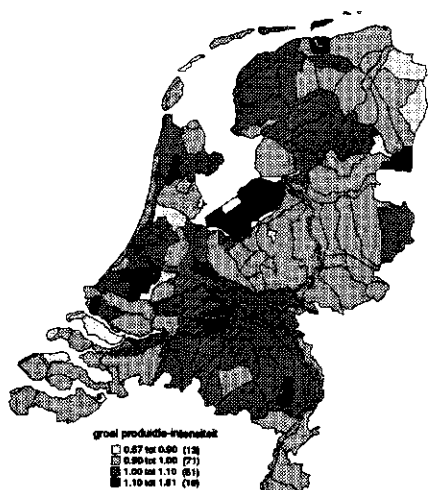

Fig. 39. Groei produktie-intensiteit (nge/ha koersgebied) t.o.v. de landelijke groei in alle koersgebieden 1987-1992.

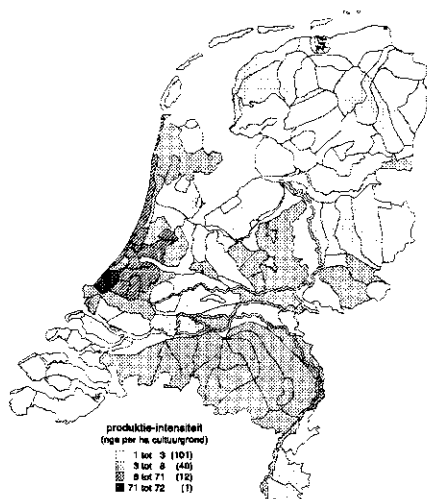

Fig. 40. Produktie-intensiteit (nge/ha cultuurgrond) in de koersgebieden in 1987.

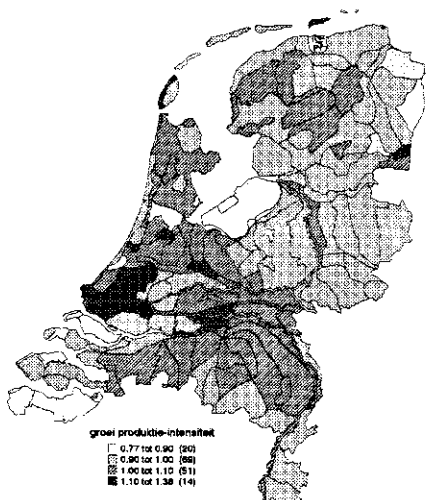

Fig. 41. Groei produktie-intensiteit (nge/ha cultuurgrond) t.o.v. de landelijke groei in alle koersgebieden 1987-1992.

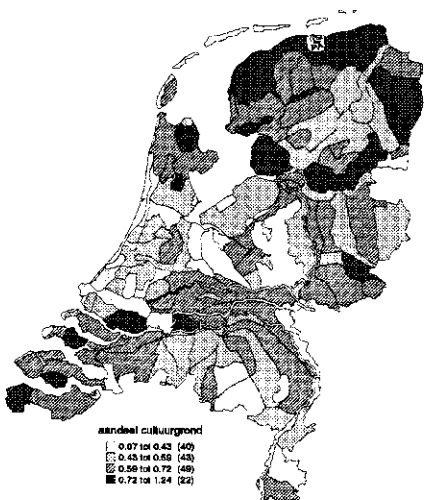

Fig. 42. Aandeel oppervlakte cultuurgrond (ha) in de koersgebieden t.o.v. de totale oppervlakte van deze gebieden in 1987.

Produktieomvang per ha cultuurgrond

De produktieomvang per ha cultuurgrond was in 1987 zeer in het Westland (fig. 40). Verder blijkt een duidelijk verschil tussen de gebieden met vooral grondgebonden landbouw en de gebieden met allerlei soorten intensieve richtingen.

De ontwikkeling van de produktieomvang per hectare cultuurgrond is weergegeven in fig. 41. In Zuid-Holland-zuid is de landbouw (i.c. de tuinbouw) veel intensiever geworden. In grote delen van het land echter is de produktie-intensiteit gedaald in de periode 1987-1992: oosten, noorden, zuidwesten, Limburg. Dit zijn in het algemeen gebieden met veel grondgebonden landbouw en weinig intensieve veehouderij.

Aandeel cultuurgrond

Het aandeel cultuurgrond was in 1987 in grote lijnen in Noord-Nederland hoog en in Midden-Nederland laag (fig. 42). Er is weinig cultuurgrond in de gebieden met veel bos en natuurgebied: Limburg, bovenloop Dommel, Peelvenen, Veluwe, Utrechtse Heuvelrug.

Fig. 43 geeft de groei en daling van het aandeel cultuurgrond ten opzichte van het Nederlands gemiddelde. In het westen van het land is het aandeel cultuurgrond natuurlijk sterker gedaald dan het Nederlands gemiddelde. Ook in gebieden met veel natuurschoon is de oppervlakte cultuurgrond meer dan gemiddeld teruggelopen. Het gaat dan om delen van Zuid-Limburg, de Veluwe, het noordelijke zandgebied. Verder is in de Veenkoloniën het aandeel cultuurgrond in de periode 1987-1992 verminderd.

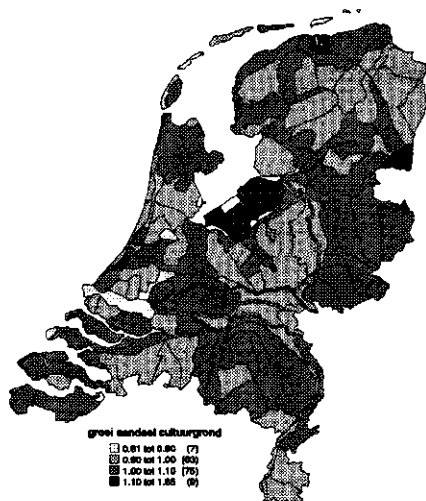

Fig. 43. Groei aandeel oppervlakte cultuurgrond (ha) t.o.v. de landelijke groei in alle koersgebieden 1987-1992.

Fig. 44. Aandeel bedrijven boven de productie-norm (nge) in de koersgebieden t.o.v. het totaal aantal bedrijven in de deze gebieden in 1987.

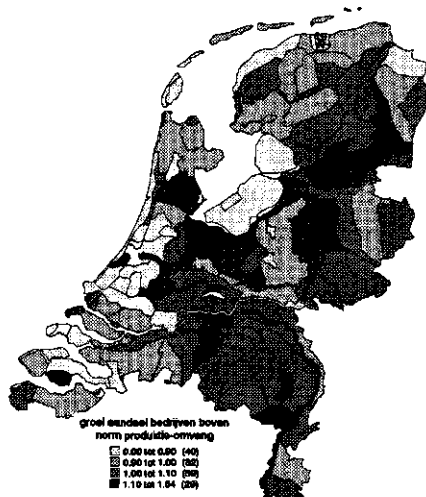

Fig. 45. Groei aandeel bedrijven boven de productie-norm (nge) in verhouding tot de landelijke groei in alle koersgebieden 1987-1992.

Aandeel bedrijven met een hoge productieomvang per bedrijf

Het aandeel bedrijven met een hoge productieomvang per bedrijf was in 1987 hoog in het noorden, in de glastuinbouwgebieden in het westen en in de Westelijke Peel (fig. 44). Laag was het met name in gebieden op de overgangen Utrecht-Gelderland en Drenthe-Overijssel, en het rivierengebied.

Wat betreft de groei ligt het beeld anders (fig. 45). Een aantal gebieden die in 1987 een laag aandeel bedrijven boven de norm hadden, hebben zich sterk ontwikkeld, bijvoorbeeld noord Utrecht, IJsselvallei, Reestdal, Hondsrug, Waterland. Een duidelijke vermindering van het aantal bedrijven boven de norm voor de productieomvang komt naar voren in het westen, met veel intensieve teelten en in een aantal gebieden met veel akkerbouw, Zeeland, Flevopolders, Noord-Friesland en Noordoost-Groningen.

4.3 Typering van gebieden

De hiervoor beschreven ontwikkelingen vertonen een divers beeld. Het is niet zonder meer duidelijk waar de inkrimping van de produktie is samengegaan met een afname van de produktie-intensiteit en waar met een afname van het aandeel van de cultuurgrond. Om een omvattend overzicht te krijgen is met behulp van clusteranalyse nagegaan welke gebieden een vergelijkbare ontwikkeling voor de vier variabelen te zien geven.

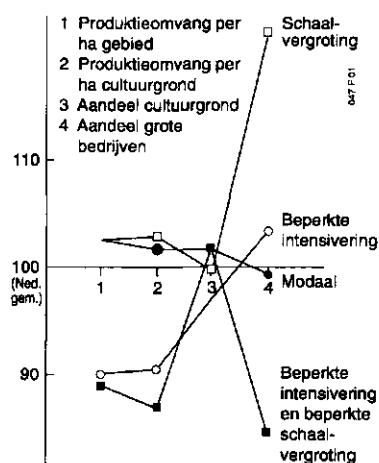

Fig. 46. Karakterisering van vier groepen koersgebieden.

Clusteranalyse is een statistische techniek die eenheden (i.c. gebieden) met gelijke kenmerken indeelt in groepen.

In dit onderzoek is clustering alleen toegepast op de gebieden waar zich meer dan honderd agrarische bedrijven bevinden, om te voorkomen dat specifieke situaties de uitkomsten verstoren. Voor een korte beschrijving van de gebruikte clustertechniek wordt verwezen naar hoofdstuk 2.

Uit de clusteranalyse komen vijf groepen gebieden naar voren. Vier van deze vijf zijn duidelijk te typeren aan de hand van de vier gekozen variabelen. Fig. 46 geeft de uitkomsten voor de vier variabelen van deze groepen. Deze uitkomsten zijn weergegeven ten opzichte van het Nederlands gemiddelde (Y-as). In tabel 3 zijn de cijfers nogmaals opgenomen, maar nu niet berekend

ten opzichte van het Nederlands gemiddelde. Voor de volledigheid is in deze tabel eveneens het Nederlands gemiddelde opgenomen.

De figuur en de tabel laten zien dat de groepen vooral van elkaar verschillen wat betreft de veranderingen in de produktieomvang per hectare koersgebied en cultuurgrond, en het percentage bedrijven boven de gestelde norm. Voor de verandering van het aandeel cultuurgrond zijn de verschillen tussen de vier groepen minder groot. De vijfde groep ontstaat door samenvoeging van een aantal zeer kleine clusters. Op zich zijn deze clusters te klein om aan de hand van de vier toetsvariabelen te typeren. Wel kunnen ze als groep verbaal worden gekarakteriseerd.

Tabel 3. Vier groepen koersgebieden getypeerd naar de groei van 1) de produktieomvang per hectare koersgebied, 2) de produktieomvang per hectare cultuurgrond, 3) het aandeel cultuurgrond, en 4) het percentage bedrijven met een boven gemiddelde produktieomvang per bedrijf (met behulp van indexcijfers, 1987=100).

Groep	Clustervariabelen			
	nge per ha koersgebied	nge per ha cultuurgrond	aandeel cultuurgrond	% bedrijven boven norm
Modaal	114	114	100	124
Bepaalde intensivering	103	106	98	129
Bepaalde intensivering/schaalvergroting	103	103	100	105
Sterke schaalvergroting	114	115	99	153
Nederland	112	113	99	125

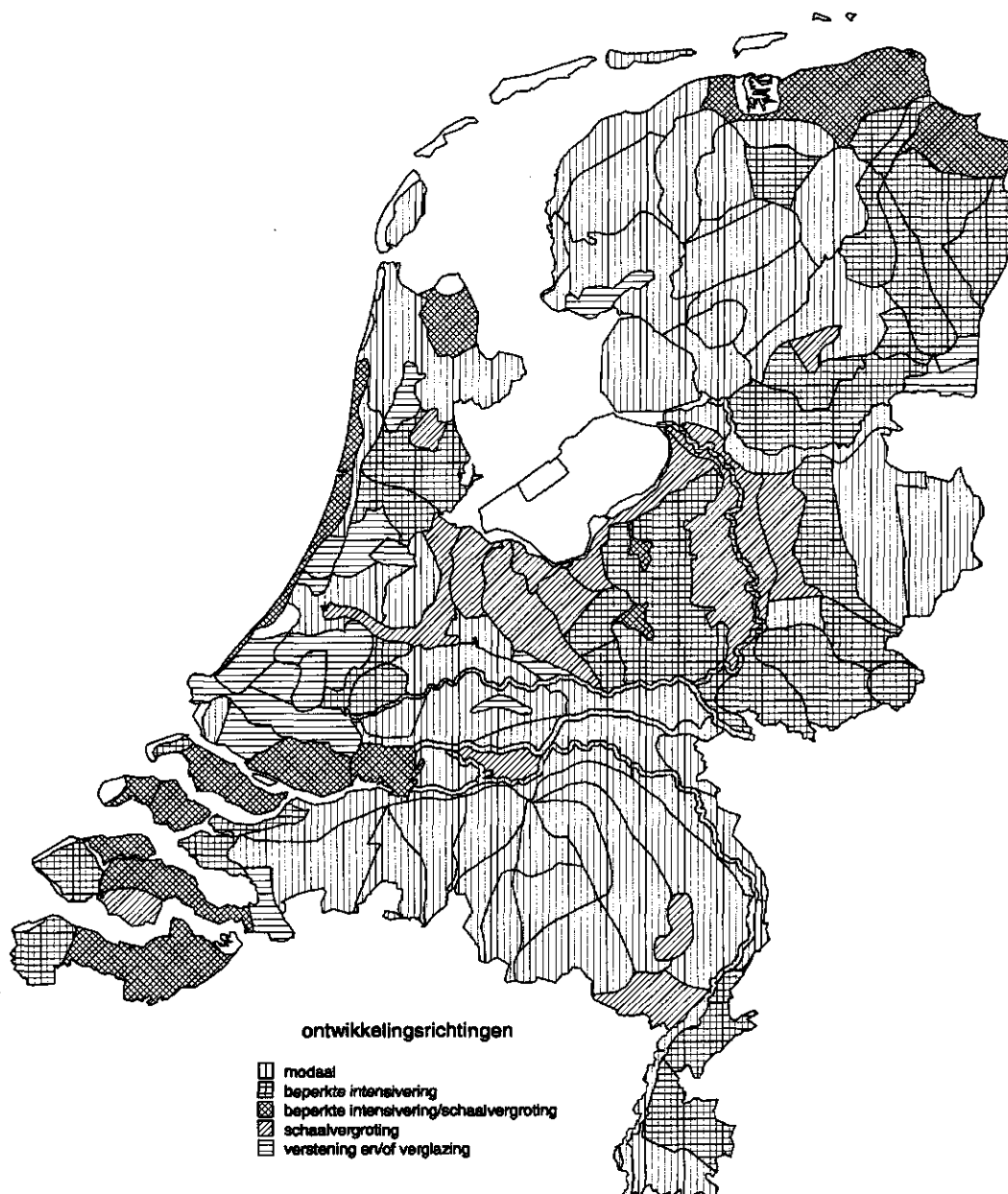

Fig. 47. Typering van koersgebieden met meer dan 100 agrarische bedrijven op basis van de processen van schaalvergroting en extensivering 1987-1992.

Modale gebieden

Groep 1 bestaat uit modale gebieden. De productieomvang per hectare gebied is hier t.o.v. de rest van Nederland nog enigszins gegroeid. De productieomvang per hectare cultuurgrond ligt op het Nederlands gemiddelde. De verandering (i.c. daling) van het aandeel cultuurgrond blijft iets boven het Nederlands gemiddelde. De groei van het aantal bedrijven boven de gestelde norm zit ongeveer op het Nederlands gemiddelde.

De groep bestaat uit 60 gebieden (fig. 47). Grote delen van Noord-Brabant, Friesland en Twente behoren tot deze groep. Opvallend is dat er op basis van de gekozen variabelen geen duidelijke verschillen naar voren komen tussen ontwikkelingen in de pure weidegebieden en de gebieden

met meer intensieve veehouderij. Dit wordt veroorzaakt doordat de verschillen tussen melkveehouderij en intensieve veehouderij kleiner zijn dan tussen deze twee enerzijds en de glastuinbouw anderzijds.

Beperkte intensivering

Groep 2 omvat de gebieden waar de toename van de produktieomvang per hectare gebied en hectare cultuurgrond is achtergebleven bij het Nederlands gemiddelde. Deze groep wordt daarom getypeerd met de term: beperkte intensivering. Het aantal bedrijven boven de norm is daarbij iets sterker gestegen dan het Nederlands gemiddelde.

De groep bestaat uit 29 gebieden, waaronder de Veluwe, delen van de Achterhoek, Veenkoloniën, delen van Zeeland en de omgeving van Amsterdam.

Beperkte intensivering/schaalvergroting

Groep 3 typeren we als gebieden met beperkte intensivering en beperkte schaalvergroting. Beperkte intensivering omdat in deze groep de totale produktieomvang per ha koersgebied en de produktieomvang per hectare cultuurgrond is achtergebleven. Beperkte schaalvergroting omdat de groei van het percentage bedrijven boven de gestelde norm sterk is achtergebleven bij de landelijke ontwikkeling. De verandering van aandeel landbouwgrond zit ongeveer op de landelijke trend.

Deze groep bestaat uit 14 gebieden, die vooral in Zeeland en op de Zuidhollandse eilanden liggen, maar ook in het noorden van Groningen voorkomen.

Schaalvergroting

Groep 4 kan worden gekenmerkt als groep met vooral schaalvergroting. Het percentage bedrijven met een produktieomvang boven de gestelde norm is veel sterker gestegen dan dat in de rest van Nederland. De produktieomvang per hectare gebied is ook wat sterker toegenomen dan het landelijk gemiddelde. De verandering van de produktieomvang per hectare cultuurgrond en van het aandeel cultuurgrond ligt op een gemiddeld niveau.

Groep 4 bestaat uit 15 gebieden, die verspreid over het land liggen. Kleine concentraties bevinden zich in het Gooi en op de Utrechtse heuvelrug, langs de Randmeren en in de IJsselvallei.

De Flevopolders bleken in de analyse buiten alle groepen te vallen, door een zeer sterke toename van het aandeel cultuurgrond door gronduitgifte. Als we deze variabele buiten beschouwing zouden laten, passen de Flevopolders het beste bij groep 4.

Verglazing en verstening

Groep 5 tenslotte kan worden getypeerd als verglazing en verstening. Het zijn gebieden met relatief veel glastuinbouw. In een deel van deze groep is de produktieomvang per bedrijf sterk toegenomen en het aandeel cultuurgrond sterk verminderd. Niet verwonderlijk is dat we deze groep gebieden vooral aantreffen in het Zuidhollandse glastuinbouwdistrict. In een ander deel van deze groep is de oppervlakte cultuurgrond en de intensiteit van de produktie op peil gebleven, maar zijn veel bedrijven achtergebleven bij de landelijke ontwikkeling van de bedrijfsomvang. In deze subgroep vinden we de oudere glastuinbouwgebieden. Verder is er een subgroep rond het glastuinbouwgebied van Emmen te onderscheiden waar alle variabelen zeer sterk zijn toegenomen.

5 Synthese en conclusies

5.1 Synthese twee benaderingen

In de vorige hoofdstukken zijn twee benaderingen gebruikt om de landbouw te relateren aan de Koersbepaling. De Benadering vanuit de Koersbepaling sluit nauw aan op de tekst van de Vinex. De Benadering vanuit de landbouw gaat uit van de landbouwkundige ontwikkelingen. In deze paragraaf worden de uitkomsten van beide methoden per regio naast elkaar gezet, om daarmee het beeld van de voor het ruimtelijk beleid relevante landbouwontwikkelingen compleet te maken. In fig. 48 zijn beide benaderingen over elkaar gelegd.

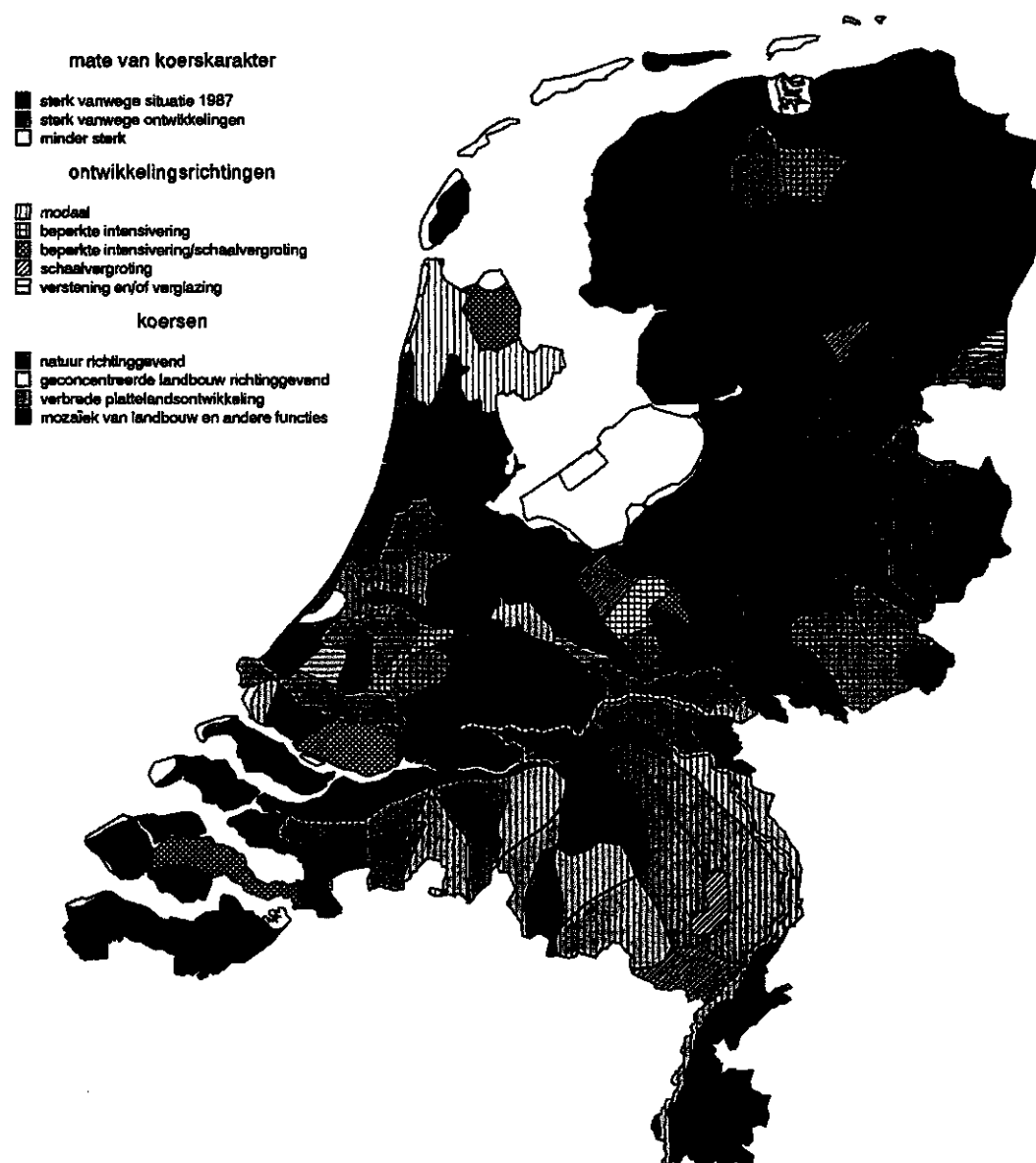

Fig. 48. Mate van duidelijkheid van het koerskarakter in combinatie met de typering van de koersgebieden naar de processen in de landbouw 1987-1992.

Noorden

Uit de Benadering vanuit de Koersbepaling volgt dat bijna alle gebieden redelijk op koers liggen wat betreft de landbouwkundige ontwikkelingen. Alleen in de omgeving van Ruinen komt het gewenste groene karakter niet zo sterk tot uitdrukking, terwijl in de Noordelijk Friese Wouden en in Schoonebeek het bruine karakter niet sterk is.

De ontwikkelingsrichtingen uit de Benadering vanuit de landbouw laten zien dat de omgeving van Ruinen inderdaad afwijkt van de rest van de groene gebieden. De meeste groene gebieden kunnen worden getypeerd volgens de ontwikkelingsrichtingen 'modaal' of 'beperkte intensivering', terwijl in Ruinen een 'sterke schaalvergroting' heeft plaatsgevonden. Iets vergelijkbaars geldt voor Schoonebeek. De kaart van de ontwikkelingsrichtingen laat zien waarom Schoonebeek een minder sterk bruin karakter heeft: Schoonebeek wordt getypeerd als 'verstening of verglazing'.

Oosten

In het Oosten komen Bruine-, Blauwe- en Groene-Koersgebieden voor. Volgens de Benadering vanuit de Koersbepaling blijkt bij de Bruine Koers dat in enkele koersgebieden in de Achterhoek en Twente het bruine karakter minder sterk is. In de Achterhoek correspondeert dit met het beeld dat volgt uit de Benadering vanuit de landbouw. De gebieden met een minder sterk bruin karakter worden namelijk getypeerd als 'beperkte intensivering en beperkte schaalvergroting', iets wat meer bij de Blauwe Koers past. De Blauwe-Koersgebieden, die overigens goed op koers liggen, worden voor een deel getypeerd door een 'schaalvergroting' (IJsselvallei en Randmeerkust) en voor een ander deel door een 'beperkte intensivering'.

Noord-Holland-noord

In Noord-Holland-noord domineren de Gele en de Blauwe Koers. De Gele Koers heeft een minder duidelijk karakter in West-Friesland. Dat correspondeert met de Benadering vanuit de landbouw die qua ontwikkelingsrichting als 'modaal' is getypeerd. Waterland dat in de Benadering vanuit de landbouw is getypeerd als 'beperkte intensivering' ligt goed op de Blauwe Koers. De Droogmakerijen, die doorgaans een Bruine Koers hebben gekregen, laten ontwikkelingsrichtingen zien ('verstening/verglazing' en 'schaalvergroting'), die eerder bij Gele- dan bij Bruine-Koersgebieden passen. Deze discrepantie laat in ieder geval zien dat het bruine karakter hier onder druk staat. De Wieringermeerpolder geeft in de Benadering vanuit de landbouw een vergelijkbaar beeld te zien als de akkerbouwgebieden in Noord-Groningen: de produktieomvang per hectare neemt weinig toe en veel bedrijven raken of blijven qua bedrijfsgrootte onder het gemiddelde. Het gele karakter dat volgens de Benadering vanuit de Koersbepaling goed tot ontwikkeling komt, blijkt dus niet zo sterk uit de Benadering vanuit de Landbouw.

Midden-Nederland-west

In Midden-Nederland-west komen alle koerskleuren voor. De Gele-Koersgebieden hebben een sterk geel karakter, terwijl de Bruine- en Blauwe-Koersgebieden een minder sterk geel karakter hebben. De Benadering vanuit de landbouw verklaart het laatste voor een belangrijk deel. Het gaat om gebieden waar de 'verstening of verglazing' domineert.

Zuid-Holland-zuid

Het overgrote deel van de oppervlakte van deze regio heeft een Bruine Koers. Omdat dit gebied sterk aan het verstenen en verglazen is, komt is het bruine karakter minder duidelijk. Bij de Gele Koers blijkt dat de Hoekse Waard, waar een Gele Koers is voorgesteld vanwege de toekomstige mogelijkheden voor de glastuinbouw, op dit moment nog wordt gedomineerd door de ontwikkelingen in de akkerbouw. Het gebied krijgt dan ook dezelfde typering als de akkerbouwgebieden in Zeeland, noord-Groningen en de Wieringermeer. Wel komt het gele karakter in de ontwikkeling na 1987 tot uitdrukking, wat laat zien dat de Hoekse Waard een gebied in overgang is.

Midden-Nederland-oost

In het zuidelijk deel van Midden-Nederland-oost komen veel verschillende koerskleuren voor. Volgens de Benadering vanuit de landbouw is deze regio tamelijk homogeen: de meeste gebieden vertonen een 'modale' ontwikkelingsrichting. Dat verklaart dan ook dat relatief veel gebieden in het zuiden van Midden-Nederland-oost in minder sterke mate een bepaalde koerskleur aanne-

men. De diversiteit van de koerskleuren correspondeert namelijk niet met de homogeniteit van de ontwikkelingen zoals die uit de Benadering vanuit de landbouw naar voren komen. Dit beeld voor het zuiden van Midden-Nederland-oost geldt niet voor het noordelijk deel van deze regio. Ook daar hebben verschillende koersgebieden een minder duidelijk karakter, maar hangt dit niet samen met de 'modale' ontwikkelingsrichting. In een deel van deze gebieden is een 'schaalvergroting' dominant (Utrechtse Heuvelrug, Achterveld), in een ander deel een 'beperkte intensivering' (Gelderse Vallei, Binnenveld). Deze ontwikkelingsrichtingen vallen in de meeste gevallen slecht te rijmen met de koerskleur die ze hebben gekregen.

Uiterwaarden

In hoofdstuk 3 bleek dat de noordelijke Uiterwaarden een duidelijk groen karakter hebben, terwijl in de zuidelijke Uiterwaarden dit karakter minder uitgesproken is. Dit correspondeert redelijk met de Benadering vanuit de landbouw uit hoofdstuk 4. Daarin worden de IJsseluiterwaarden getypeerd door een 'beperkte intensivering', wat goed past bij een Groene Koers, en de Maas- en Waaluiterwaarden door een 'modale' ontwikkeling, wat minder goed past bij een Groene Koers. Voor de Rijnwaterwaarden corresponderen beide benaderingen niet zo duidelijk.

Zeeland

In Zeeland correspondeert de verdeling van koersgebieden over de bruine en de Blauwe Koers goed met de ontwikkelingsrichtingen. De Bruine-Koersgebieden worden getypeerd als 'beperkte intensivering / beperkte schaalvergroting'. Het minder sterke mate van bruine karakter in Zuid-Beveland komt daarbij niet uit de ontwikkelingsrichtingen naar voren. De Blauwe-Koersgebieden Walcheren en west-Zeeuws-Vlaanderen worden getypeerd door een 'beperkte intensivering' wat wel bij de Blauwe Koers kan passen. Alleen in de Zak van Zuid-Beveland is volgens de Benadering vanuit de landbouw een 'schaalvergroting' gaande. Deze zou het blauwe karakter, dat volgens de Benadering vanuit de Koersbepaling in 1987 duidelijk aanwezig was, kunnen ondergraven.

West-Brabant

West-Brabant is voor het grootste deel Bruine-Koersgebied. In West-Brabant is geen duidelijke overeenstemming tussen de twee benaderingen. Een groot deel van West-Brabant wordt in de Benadering vanuit de landbouw getypeerd als 'modaal', wat op zich goed zou passen bij de Bruine Koers. Toch heeft dit gebied (voor een deel) een minder sterk bruin karakter. Tholen krijgt de typering 'beperkte intensivering' en heeft in de Benadering vanuit de Koersbepaling een sterk bruin karakter vanwege de situatie in 1987.

Limburg

De Benadering vanuit de Koersbepaling laat zien dat de Blauwe Koers, waaronder de hele regio Limburg valt, zich duidelijk in de landbouwkundig ontwikkeling manifesteert. De Benadering vanuit de landbouw echter nuanceert dit beeld. Vanuit deze benadering wordt Mergelland getypeerd als 'modaal', terwijl de rest van de regio Limburg een 'beperkte intensivering' kent.

Algemeen

Bij de vergelijking wordt duidelijk dat de Benadering vanuit de landbouw in veel gevallen de conclusies van de Benadering vanuit de Koersbepaling ondersteunt of bijdraagt aan de interpretatie daarvan.

De Groene Koers blijkt het moeilijkst met de cijfers uit dit rapport te volgen, omdat deze koers niet direct geënt is op de landbouwkundige ontwikkeling. Het blijkt dan ook dat in de Groene-Koersgebieden alle vijf ontwikkelingsrichtingen voorkomen, in ongeveer dezelfde verhoudingen als in heel Nederland.

De Gele Koers komt vaak overeen met de ontwikkelingsrichting verstening/verglazing, vooral in de Gele-Koersgebieden met een duidelijk geel karakter. Verder worden Gele-Koersgebieden nogal eens getypeerd als gebieden met een modale ontwikkeling. Dit komt doordat de modale ontwikkeling in de landbouw 'gele' trekken vertoont.

Blauwe-Koersgebieden met een duidelijk blauw karakter kenmerken zich in relatief veel gevallen door de ontwikkelingsrichting 'beperkte intensivering en beperkte schaalvergroting'. De minder duidelijke Blauwe-Koersgebieden hebben meestal een modale ontwikkelingsrichting.

Bij de Bruine Koers komen alle ontwikkelingsrichtingen voor, in ongeveer dezelfde verhouding als in heel Nederland. Bij de niet op koers liggende Bruine-Koersgebieden is de ontwikkelingsrichting 'verstening/verglazing' relatief oververtegenwoordigd. In die gebieden vormt de verschuiving naar intensievere produktierichtingen blijkbaar een duidelijk alternatief voor de problemen in de grondgebonden landbouw.

5.2 Terugblik methode

Als wordt teruggeblikt op de methoden die in dit onderzoek zijn toegepast dan kunnen een aantal conclusies worden getrokken. In het onderstaande wordt achtereenvolgens ingegaan op:

- het regioperspectief van de Benadering vanuit de Koersbepaling;
- de gekozen variabelen;
- de lengte van de analyse-periode;
- de gevolgde methode voor de confrontatie van ontwikkelingen aan de Koersbepaling;
- de toegepaste statistische clustertechniek voor het afleiden van algemene ontwikkelingen in de bedrijfstak landbouw.

Regio

In de Benadering vanuit de Koersbepaling is ervoor gekozen om de ontwikkeling te bekijken ten opzichte van de omringende regio. De gedachte hierachter was dat, een koerskleur zich al duidelijk heeft gemanifesteerd als een koersgebied zich anders ontwikkelt dan omliggende gebieden. Er is bijvoorbeeld al heel wat bereikt als het Groene-Koersgebied Peelvenen zich anders ontwikkelt dan de omliggende Gele-Koersgebieden Peel-oost en Peel-west, zelfs al lijkt de ontwikkeling in de Peelvenen nog niet op die van de Utrechtse Heuvelrug.

De benadering kent echter twee nadelen. Ten eerste kunnen koersgebieden met een grote oppervlakte het gemiddelde van een regio sterk beïnvloeden. Als de groei in dat grote koersgebied wordt vergeleken met die van de regio, dan zal het verschil per definitie klein blijven. Er worden dan nooit grote verschillen ten opzichte van de omringende regio gevonden. Het tweede nadeel is dat de onderlinge vergelijkbaarheid van verschillende delen in Nederland niet goed meer mogelijk is. Dit hoeft bij goede uitleg geen bezwaar te zijn, maar bemoeilijkt de interpretatie en vergroot de kans op misverstanden.

Variabelenkeuze

Bij de keuze van de variabelen voor de Benadering vanuit de Koersbepaling zijn een drie-tal kanttekeningen te plaatsen. Op de eerste plaats kan de vraag worden gesteld of de landbouwkundige ontwikkelingsrichtingen waarin de Vinex de koersen uitdrukt, passen bij de intentie achter de koersen. Naar aanleiding van dit onderzoek moet worden geconcludeerd dat dit voor de Groene-Koersstrategie niet helemaal het geval is. De Koersbepaling stelt, dat voor Groene-Koersgebieden moet worden gestreefd naar extensivering van de landbouwproductie. Het is echter de vraag of dit moet ook moet gelden voor de gedeelten van Groene-Koersgebieden die ver buiten de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) vallen. In die deelgebieden zou intensivering in principe kunnen worden toegestaan.

Op de tweede plaats is het de vraag of in dit onderzoek de juiste landbouwkundige variabelen zijn 'gedestilleerd' uit de beleidsteksten van de Koersbepaling. Een twee-tal manco's kunnen worden ontdekt.

In het onderzoek is het Groene-Koerskarakter gevolgd aan de hand van twee landbouwkundige variabelen. De begrenzing van de Groene Koers is echter vooral geënt op de EHS en niet zozeer op de landbouwontwikkelingen van gebieden.

Daarnaast geldt voor de Blauwe Koers dat deze een dubbele strategie omvat. In die gebieden wordt gestreefd naar extensivering door zowel vergroting van de bedrijfsoppervlakte als compensatie van verlies van landbouw-inkomen uit de landbouw door uitoefening van nevenactiviteiten. De variabelen uit de Landbouwtelling lenen zich minder goed voor een analyse van inkomen door nevenactiviteiten. De aanduiding nevenberoep (van het bedrijfshoofd) uit de Landbouwtel-

ling valt namelijk niet samen met nevenactiviteiten (van het agrarische huishouden). Daarom is dit aspect in dit onderzoek minder goed 'uit de verf' gekomen.

Ten derde is bij de Benadering vanuit de Koersbepaling gekozen voor variabelen die zo dicht mogelijk aansluiten op de formuleringen in de Vinex. Dit heeft tot gevolg dat twee tot drie variabelen per koerskleur zijn gebruikt. Bij de analyse valt op dat deze variabelen soms overlap vertonen. Dit geldt zeker voor variabelen die uit de aard van een produktierichting al hele hoge of lage waarden aannemen. Zo kan bijvoorbeeld de concentratie in de glastuinbouw worden gevolgd aan de hand van het aandeel glastuinbouw in de totale produktie-omvang van een gebied. Dit kan echter evengoed gebeuren aan de hand van bijvoorbeeld de produktieomvang per hectare. Immers als er in een gebied veel glas voorkomt, neemt de produktieomvang per hectare per definitie een heel andere waarde aan dan in een gebied met bijvoorbeeld veel melkveehouderij.

Lengte analyse-periode

In deze studie is gewerkt met een periode van vijf jaar (1987-1992) voor bestudering van ontwikkelingen. In relatie tot het onderwerp van onderzoek - de agrarische structuur van Nederland - moet deze tijdsduur relatief kort worden genoemd. Dit blijkt uit de resultaten van het onderzoek waarbij het moeilijk is gebleken om in gebieden ontwikkelingen te onderscheiden die afwijken van het 'gemiddelde' beeld. Als daarnaast wordt bedacht dat de ontwikkelingsrichtingen van de Koersbepaling meer passen bij de middellange termijn dan bij de korte termijn is het duidelijk dat onderzoek over een langere periode van vijf jaar absoluut noodzakelijk is om betrouwbare en relevante uitspraken te kunnen doen over ontwikkelingen in de agrarische structuur of over de effectiviteit van het gevoerde ruimtelijk beleid. Dit geldt in sterke mate voor de Groene-Koersgebieden waarvan de begrenzing met name is gebaseerd op de EHS welke een realiseringstijd kent van ongeveer 30 jaar.

Confrontatie ontwikkelingen aan Koersbepaling

Om de recente landbouwkundige ontwikkelingen te kunnen toetsen aan de gewenste beleidsdoelstellingen zijn uit beleidsteksten inzake de Koersbepaling variabelen afgeleid waarmee de toets kan worden uitgevoerd. Probleem hierbij is, dat de koersen slechts een strategie zijn om een hogerliggend doel - het verhogen van de ruimtelijk kwaliteit - te bereiken. Als gevolg hiervan bestaat het gevaar dat de strategie centraal komt te staan en dat de doelstellingen verdwijnen. Als voorbeeld kan de ontwikkeling van nevenberoepsbedrijven in Blauwe-Koersgebieden worden genoemd. Het is maar de vraag of het toenemen van de nevenberoepslandbouw *sic* (als nagestreefde strategie) bijdraagt aan het gewenste karakter van deze gebieden. Bij monitoring ten behoeve van een verdere Benadering van de Koersbepaling, zou daarom een relatie moeten worden gelegd met variabelen die betrekking hebben op de ruimtelijke kwaliteit. In de hierna volgende paragraaf (§5.3) wordt daartoe een eerste aanzet gegeven.

Naast het probleem van het verwisselen van doel en strategie kent de gehanteerde methode nog een ander probleem. Voor het uitvoeren van een adequate toets is het noodzakelijk dat het beleid wordt geformuleerd in termen van normen die men wil bereiken. Zoals §2.1.1 is geconstateerd, is dit bij de Koersbepaling niet het geval. Bij formulering van nieuw beleid dient men zich van deze voorwaarde bewust te zijn om effect-controle na verloop van tijd mogelijk te maken. Het valt te verwachten dat het realiseren van deze voorwaarde leidt tot een grote verduidelijking van beleid. De eis om het beleid goed te kunnen monitoren, levert in dit opzicht een kwaliteitsverbetering van het beleid zelf op.

Doordat het uitgangspunt van de analyse wordt gelegd bij de Koersbepaling, wordt voorts te weinig recht gedaan aan de dynamiek van de landbouw zelf. Immers omdat nieuwe ontwikkelingen nog niet in de Koersbepaling zijn verwoord, vindt hierop ook geen toets plaats. En dat terwijl men dit soort ontwikkelingen wel op het spoor wil komen, zeker als daaraan ruimtelijke gevolgen zijn verbonden.

Tot slot kan worden geconstateerd dat bij de Benadering vanuit de landbouw gebieden landbouwkundig moeilijk met elkaar kunnen worden vergeleken. Immers de methode kan, zoals in deze studie het geval is, leiden tot verschillende variabelen-sets die onderling onvergelijkbaar zijn. Zo is bijvoorbeeld in deze studie de variabele produktie-intensiteit (nge/ha) van belang voor de groene, de gele en de blauwe, maar niet voor de Bruine-Koersgebieden.

Clustertechniek voor afleiden algemene ontwikkelingen

In de Benadering vanuit de landbouw is gebruik gemaakt van de statistische clustertechniek voor de analyse van algemene landbouwkundige ontwikkelingen. Op zich werkt de methode goed voor het signaleren van de grote lijn en algemene trends.

De clustertechniek is minder bruikbaar als meerdere perioden in de beschouwing worden betrokken. Afzonderlijke analyse van de perioden levert telkens een nieuwe clusteroplossing. Deze oplossingen houden geen verband met elkaar. De clustertechniek kan dan ook niet worden gebruikt voor het vergelijken van meerdere perioden. In dat geval moet naar andere technieken worden omgezien.

5.3 Aanzetten monitoringsysteem landbouw

In de literatuur worden verschillende omschrijvingen gevonden van het begrip monitoring. Op basis van die omschrijvingen wordt in dit onderzoek onder monitoring van de landbouw verstaan:

Het proces van regelmatig terugkerende metingen van de landbouwkundige structuur voor goed omschreven doeleinden, volgens vooraf vastgestelde tijdschema's waarbij gebruik wordt gemaakt van vergelijkbare methoden voor het verzamelen van de structuur-gegevens en voor het beoordelen van die structuur (gewijzigde definitie naar Van Alphen, 1994).

Aan een monitoringsysteem kunnen drie functies worden toegekend (Van Alphen et al., 1994 en Janssen et al., 1983), te weten de signalerende, de controlerende en de voorspellende functie. In het onderstaande worden deze functies nader toegelicht met een toespitsing op een systeem van monitoring van de landbouw.

- De signalerende functie.
Via monitoring kan inzicht worden verkregen in de landbouwkundige ontwikkelingen vanuit een ruimtelijke optiek. Een dergelijk inzicht vormt 'de vinger aan de pols' als het gaat om de ruimtelijke verdeling van landbouwactiviteiten over ons land. Daarnaast biedt het mogelijkheden voor het signaleren van nieuwe, min of meer onverwachte ontwikkelingen. Tot slot kan het op termijn leiden tot meer inzicht in de factoren die de landbouwkundige ontwikkelingen beïnvloeden.
- De controlerende functie.
Voorts kan via monitoring worden getoetst (gecontroleerd) of de landbouwkundige ontwikkelingen die zich voordoen, overeenstemmen met de in het ruimtelijk beleid nagestreefde doelen. Op die manier kan het effect van de beleidsmaatregelen worden nagegaan op basis waarvan het ruimtelijk beleid kan worden bijgesteld.
- De voorspellende functie.
Door toenemend inzicht in de agrarische ontwikkelingen in ruimtelijke zin en in de factoren die hieraan ten grondslag liggen (zie signalerende functie) wordt het mogelijk toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen te voorspellen. Daarbij gaat het zowel om voorspellen van effecten van autonome ontwikkelingen als om de effecten van geplande ontwikkelingen.

Een monitoring-systeem landbouw voor het ruimtelijk beleid zal moeten aansluiten op de doelstellingen die in dat beleid worden nagestreefd. Volgens de Vinex gaat het in het ruimtelijk beleid om het verhogen van de ruimtelijke kwaliteit. Onder ruimtelijke kwaliteit wordt verstaan de toekomstwaarde, de gebruikswaarde en de belevingswaarde van de ruimte. Dit betekent dat een landbouwkundige monitoring moet worden geplaatst in het perspectief van de begrippen toekomstwaarde, gebruikswaarde en belevingswaarde.

De landbouw is momenteel grootste grondgebruiker in het landelijk gebied. De agrarische bedrijfstak heeft grote invloed op de structuur van het landelijk gebied en op de processen die zich daar afspelen. Structuurbepalende elementen waar de landbouw invloed op uitoefent, zijn het landschap, de waterhuishouding, de milieuhuishouding, de natuur en de recreatie. Om die reden kan een monitoringsysteem landbouw niet beperkt blijven tot een analyse van variabelen die inzicht geven in de landbouwstructuur maar zal het ook andere variabelen moeten omvatten, zoals bijvoorbeeld de omvang van mestproductie en ammoniak-emissie, de mate van inkomen uit onder andere natuurbeheer, landschapsonderhoud of recreatie, de hoogte van de grondprijzen, de mate van verdroging, etc.. Omdat de informatie over deze onderwerpen kan niet worden verkregen uit de Landbouwtelling moeten andere bronnen worden 'aangeboord'. De Landbouwtelling kan daarvoor wellicht als startpunt worden gebruikt.

Signalerende functie

Een belangrijk onderwerp bij de signalerende functie van monitoring is de lengte van de monitoringperiode. De lengte van deze periode hangt af van de vraag of nieuwe, zeer recente ontwikkelingen moeten worden opgespoord. Een periode van vijf jaar - waarmee in dit onderzoek is gewerkt - is voor het in beeld brengen van recente ontwikkelingen aan de lange kant. Bij een dergelijke periode kunnen alleen recente ontwikkelingen worden gesignaleerd als ze van enige omvang zijn. Ontwikkelingen die gedurende een beperkte periode plaatsvinden worden waarschijnlijk niet eens opgemerkt. Voor het ontdekken van dergelijke ontwikkelingen zijn analyses van slechts enkele jaren de enige oplossing.

Voorts heeft het onderzoek geleerd dat het moeilijk is om een brede diversiteit van (mogelijke) agrarische ontwikkelingen in beeld te houden met slechts enkele variabelen. In dit onderzoek is bijvoorbeeld de productie-intensiteit uitsluitend gevolgd via het aantal nge per ha, zonder een nadere uitsplitsing naar gewassoorten. Daarmee is het inzicht in de diversiteit aan geteelde landbouwgewassen en de ontwikkeling die daarin optreedt volledig op de achtergrond geraakt, hoewel dat inzicht vanuit milieukundig oogpunt van groot belang kan zijn.

Aan de andere kant moeten vanwege de begrijpelijkheid en beschikbaarheid van mensen en middelen, grenzen worden gesteld aan het aantal variabelen. Bij de vormgeving van de signalerende functie van het monitoringsysteem moet hiermee rekening worden gehouden.

Controlerende functie

Bij de controlerende functie gaat het erom of de nagestreefde beleidsdoelen werkelijk zijn bereikt. Daartoe moet het beleid zijn verwoord in termen van normen. Is dat niet het geval, dan wordt het uitvoeren van de controlerende monitorfunctie moeilijk.

De ervaringen in dit onderzoek leiden tot de conclusie dat een periode van vijf jaar aan de korte kant is om agrarische ontwikkelingen te kunnen toetsen aan nationaal ruimtelijk beleid. In het algemeen kan worden gesteld dat voor een adequate toetsing de lengte van de toetsperiode overeen dient te komen met de periode waarvoor de beleidsdoelstelling zijn opgesteld (planningshorizon). Tussentijdse toetsing kan duidelijk maken in hoeverre de beoogde doelstellingen reeds zijn gerealiseerd en hoever de feitelijke situatie verwijderd is van de nagestreefde situatie.

Voorspellende functie

De voorspellende functie van monitoring kan worden opgevat in brede en in enge zin.

Onder de voorspellende functie in brede zin wordt begrepen het op scenario-achtige wijze voorzien van nieuwe ontwikkelingen. Via de signalerende en controlerende functie van monitoring en het uitvoeren van mede daarop gebaseerd vervolgonderzoek worden causale relaties gelegd tussen verschillende verschijnselen. Met behulp van deze relaties worden op basis van schattingen voor toekomstige variabele-waarden bepaalde verschijnselen voorspeld.

Voorlopig ligt het meer in de rede de voorspellende monitoring landbouw in te vullen in enge zin. Dat betekent dat bij de keuze van de monitoringsvariabelen nadrukkelijk de mate van toekomstgerichtheid wordt betrokken. Er wordt dan gekozen voor variabelen die nú kunnen worden gemeten, maar wel van grote betekenis zijn voor de toekomst. Pas in tweede instantie wordt gedacht aan invulling van de voorspellende functie in brede zin, omdat daarvoor dient te worden beschikt over de eerste resultaten van de signalerende en controlerende monitoring.

Geconstateerd kan worden dat de monitoring van sector-ontwikkelingen vanuit een ruimtelijke optiek op dit moment vooral wordt gebruikt voor de signalerende functie en minder voor de controlerende en de voorspellende functie. In die zin moet er bij de ruimtelijke monitoringsystemen nog een belangrijke 'slag' worden gemaakt.

Literatuur

- Alphen, B.J. van, H. Dijkstra & J. Roos-Klein Lankhorst, 1994. *De ontwikkeling van een methode voor monitoring van de 'maat van de ruimte'*. Wageningen, DLO-Staring Centrum. Rapport 334.
- Borghoudts, M. & H. Katteler, 1994. Hanteerbaarheid van het koersenbeleid beproefd. *Stedebouw & Volkshuisvesting* 75, 9/10: 31-33.
- Duinhoven, G. van, 1994. NIROV-conferentie: Het landelijk gebied op koers. Praktijk van het koersenbeleid. *Stedebouw & Volkshuisvesting* 75, 9/10:21-23.
- Hetsen, H. & M. Hidding, 1991. *Landbouw en ruimtelijke organisatie in Nederland. Analyse en toekomstverkenning van een regionaal gedifferentieerde betrekking*. Wageningen, Landbouw-universiteit.
- Klundert, A.F., 1994. Koersgebieden: dirigeren of faciliteren? *Stedebouw & Volkshuisvesting* 75, 9/10: 3-6.
- Landbouw-Economisch Instituut, 1987. *Bedrijfsuitkomsten landbouw 1987*. Den Haag. Periodieke rapportage 11-1987.
- Landbouw-Economisch Instituut, 1992. *Bedrijfsuitkomsten landbouw 1992*. Den Haag. Periodieke rapportage 11-1992.
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, 1990. *Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra. Deel III: kabinetsstandpunt*. Den Haag.
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, 1992. *Ruimtelijke Verkenningen 1992. Jaarboek Rijksplanologische Dienst*. Den Haag.
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, 1993. *Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra. Deel 3c: planologische kernbeslissing*. Den Haag.
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, 1994. *Extern onderzoek 1994. Programma van het in 1994 door de Rijksplanologische Dienst extern op te dragen onderzoek*. Den Haag.
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, 1994. *Ruimtelijke Verkenningen 1994. Jaarboek Rijksplanologische Dienst*. Den Haag.
- Rijksplanologische Dienst, 1990. *Platteland op weg naar 2015. Achtergronden van de Koersbepaling landelijke gebieden in de Vierde nota Extra*. Den Haag.
- TSL, 1993. Het gebruik van classificaties in het landbouw-economisch en -sociologisch onderzoek. *Themanummer tijdschrift voor Sociaalwetenschappelijk onderzoek van de landbouw* 8,1.

Aanhangsel 1

Rekenschema Koersbepaling landelijke gebieden

In dit Aanhangsel wordt de methode van de Koersbepaling schematisch weergegeven. Het grafische beslissingsschema in 48 is gebaseerd op het stappenschema van de projectie 2015 uit de nota 'Platteland op weg naar 2015'. De stappen die in de projectie 2015 worden genomen, zijn gebaseerd op de onderstaande, gedetailleerd omschreven landbouwkundige normen.

1. Bestaande bos- en natuurgebieden

25% per gridcel van 1 km² (bodemstatistiek, 1985) is bos- en natuurgebied.

2. Intensieve landbouw

melkveehouderij:

> 1,6 dieren per ha grasland en mais (landbouwstatistiek per gemeente, 1988);

akkerbouw:

> 1,5 nge per ha akkerbouwgrond én % akkerbouwproductie > 30% van de totale productie (landbouwstatistiek per gemeente, 1988);

tuinbouw en intensieve veehouderij (= intensieve agrarische productie):

nge per ha > 3 én % tuinbouw en intensieve veehouderij productie > 30 % van de totale productie (landbouwstatistiek per gemeente, 1988).

3. Topgebieden

nge per ha > 10 én % tuinbouw en intensieve veehouderij > 50% van de totale productie (landbouwstatistiek per gemeente, 1988).

4. Mogelijkheden voor landschapsonderhoud

sbe's per agrarisch bedrijf < 150 (1986) en sbe's per werkzame personen in land- en tuinbouw < 70 (1986).

5. Hoge bemestingsdruk

dierlijke productie > 110 kg fosfaat per ha.

6. Perspectieven voor verdere agrarische ontwikkeling

Z-gebieden 'Multiplex', hetgeen betekent dat de meer intensieve landbouwkundige sectoren verder tot ontwikkeling zullen komen.

De cijfers in het grafische beslissingsschema verwijzen naar de bovenstaande normen.

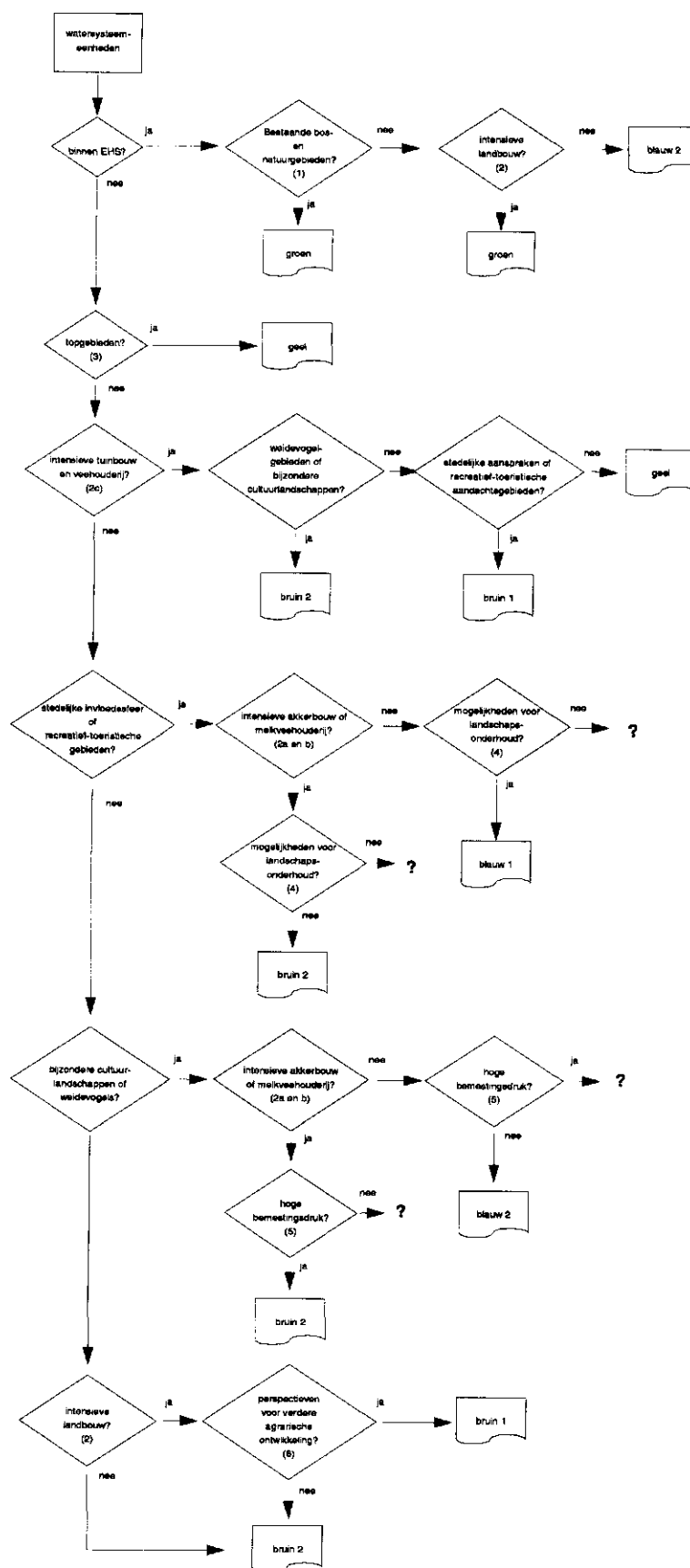

Fig. 49. Stappenschema voor de koerskeuze per deelgebied afgeleid van de nota 'Platteland op weg naar 2015' (Rijksplanologische Dienst, 1990)

Aanhangsel 2

Beleids teksten Koersbepaling landelijke gebieden

In deze bijlage zijn teksten uit verschillende beleidsnota's samengebracht die betrekking hebben op het onderwerp Koersbepaling landelijke gebieden. Het is een compilatie van PKB- en toelichtende teksten uit Vinex deel III (kabinetsstandpunt) en teksten uit het rapport 'Platteland op weg naar 2015'. Specifiek gaat het om de volgende tekst-typen:

- a. PKB-tekst betreffende de algemene veranderingsperspectieven voor het landelijk gebied;
- b. Teksten over Koersbepaling zelf
 - PKB-uitgangspunten Koersbepaling;
 - PKB-beleidsuitspraken Koersbepaling;
 - Vinex-toelichting op kabinetsstandpunt over de Koersbepaling;
 - Toelichtende tekst uit 'Platteland op weg naar 2015' over de koersen;
 - PKB-instrumentatie Koersbepaling.

Alleen die passages zijn geselecteerd die betrekking hebben op ruimtelijke functies en waar sprake is van een min of meer duidelijke relatie met de agrarische functie. Passages over grotere wateren zijn weggelaten.

ad a. De algemene veranderingsperspectieven voor het landelijk gebied

De veranderingsperspectieven voor het landelijk gebied zijn gericht op:

- het geleiden van veranderingen in het landelijk gebied, met het doel de ruimtelijke kwaliteit te behouden of te verhogen;
- ondersteuning van de economische ontwikkeling en een zekere concentratie van voorzieningen in combinatie met aanvullende maatregelen om de voorzieningen bereikbaar te houden.

ad b. Uitgangspunten, beleidsuitspraken, toelichtingen en instrumentatie Koersbepaling landelijke gebieden

Groen

PKB-uitgangspunt:

- ecologische kwaliteiten richtinggevend voor de ruimtelijke ontwikkeling.

PKB-beleidsuitspraken:

- beleid gericht op behoud en ontwikkeling van natuurlijke ecosystemen en op herstel van ecologische relaties;
- nieuwe vormen van verstedelijking, intensieve recreatie, grootschalige infrastructuur, winning van oppervlaktedelfstoffen en intensieve vormen van landbouw die leiden tot aantasting van de natuur worden vermeden;
- vormen van landbouw, bosbouw, openluchtrecreatie en toerisme kunnen worden gehandhaafd of ontwikkeld, met dien verstande dat daarmee de natuurfuncties binnen het gebied niet direct of indirect mogen worden aangetast. Ook andere vormen van gebruik, zoals bestaand militair gebruik, waterwinning en winning van diepe delfstoffen, zijn onder deze voorwaarde mogelijk

Vinex-toelichting:

- geen

2015-toelichting:

- groen bouwt voort op processen van extensivering en natuurontwikkeling.

PKB-instrumentatie:

- aankoop en mogelijk ook inrichting van landbouwgronden ten behoeve van de realisering van kerngebieden van de Ecologische Hoofdstructuur. In dit verband in het kader van het Structuurschema LNO de mogelijkheden voor bedrijfsvergroting in de landbouw nader bezien;
- in gebieden met veel aan het cultuurlandschap verbonden natuurwaarden accent op verwerking en beheer en op het combineren van natuurbeheer met de agrarische bedrijfsvoering via reservataarsbeheer door boeren en afsluiten van beheersovereenkomsten.

Geel

PKB-uitgangspunt:

- ontwikkeling van agrarische produktiefuncties, geconcentreerd in regionale complexen, richtinggevend voor de ruimtelijke ontwikkeling.

PKB-beleidsuitspraken:

- agrarische produktierichtingen, die zich in verband met regionale concentratie van kennis, kapitaal en afzetstructuur geconcentreerd in regionale complexen, ontwikkelen kunnen binnen gebieden met een Gele Koers optimaal worden uitgebouwd. Het betreft ondermeer de (glas)tuinbouw, de boomkwekerij, de bloembollenteelt en de intensieve veehouderij. Door deze geconcentreerde ontwikkeling blijft ruimte beschikbaar voor niet-agrarische functies;
- aan andere functies, zoals natuur, recreatie en energievoorziening wordt binnen deze gebieden alleen ruimte geboden wanneer zij in hydrologisch en landschappelijk duidelijk begrensde eenheden kunnen worden gesitueerd zodat ze ecologisch beheersbaar en handhaafbaar zijn (gescheiden van de omgeving), en de ontplooiingsmogelijkheden van de agrarische complexen niet wezenlijk in de weg staan;
- combinatie van functies kan in deze gebieden slechts incidenteel worden toegestaan. Wel dienen de ruimtelijk mogelijkheden te worden opgehouden voor toekomstige combinatie van sommige vormen van geconcentreerde landbouw met stedelijke bedrijvigheid. In deze bedrijvenparken kan ook aan verwante functies, zoals mestverwerkingsfabrieken, een plaats worden geboden, terwijl ook combinatie met energiewinnig goed mogelijk is.

Vinex-toelichting:

- het streven is om in deze gebieden de algemene milieukwaliteit te realiseren en te handhaven;
- het gaat in deze gebieden niet uitsluitend om monofunctionele ontwikkelingen.

2015-toelichting:

- geel bouwt voort op concentratie-tendensen in de landbouw.

PKB-instrumentatie:

- in een aantal gevallen planologische begeleiding van het proces van aanpassing (bijvoorbeeld bij uitbreiding van de bollenteelt);
- in gebieden waar de Gele Koers al geruime tijd is ingezet en waar dit heeft geleid tot ruimtelijke en milieuproblemen (Gelderse Vallei; Peel) is bijsturing noodzakelijk. Vernieuwingsproces moet gestalte krijgen door een gecombineerde aanpak in kader van ROM-beleid en landinrichtingsbeleid;
- voor bestaande glastuinbouwgebieden strategie van actieve handhaving zonodig via reconstructieregeling oude glastuinbouwgebieden.

Blauw

PKB-uitgangspunt:

- sterke ruimtelijke en in delen ook economische integratie van verschillende functies, waarbij de specifieke regionale kwaliteiten richtinggevend zijn.

PKB-beleidsuitspraken:

- binnen deze gebieden bevinden en ontwikkelen zich verschillende functies in onderlinge samenhang. Daarbij zal de nadruk liggen op economisch interessante combinaties van agrarische productie met bepaalde vormen van recreatie en toerisme, natuurbeheer, bosbouw, landschapsbeheer en waterbeheer. De deelgebieden waarin en de mate en het tempo waarmee deze vormen van functiecombinatie tot ontwikkeling komen is onder meer afhankelijk van de bedrijfsstijl van de individuele agrariërs in deze gebieden. Bedrijven die kiezen voor extensivering en kwaliteitsproductie zullen zich eerder richten op combinatie met en inkomsten uit andere functies dan bedrijven die kiezen voor intensivering en massaproductie. Aan de vestiging en uitbreiding van deze laatste bedrijven kunnen beperkingen worden gesteld wanneer strijdigheid ontstaat met de nagestreefde ruimtelijke ontwikkeling van de betreffende streek als geheel.
- de Ecologische Hoofdstructuur neemt in deze gebieden een belangrijke plaats in. Aan de ontwikkeling van grootschalige verstedelijking, hoofdinfrastructuur en geconcentreerde productiecomplexen van intensieve landbouw wordt in deze gebieden geen ruimte geboden. Wel kunnen op het landelijk gebied gerichte vormen van bedrijvigheid en aangepaste woonvormen worden ingepast.

- bijzondere situaties doen zich voor in de randzone van grotere steden. Daar zullen inrichting en beheer sterk georiënteerd zijn op de functie van het landelijk gebied als uitloopzone voor stedelijke recreatie en als lokatie voor semi-stedelijke voorzieningen (maneges, tuincentra, opslag van boten en caravans, verkoop van agrarische producten, en dergelijke). In andere gebieden worden groenstructuren in stand gehouden en ontwikkeld.

Vinex-toelichting:

- schaalvergroting in landbouw via bedrijfsvergroting is goed middel om de milieudoelstellingen te realiseren omdat de intensiteit van grondgebruik laag kan blijven. Overigens geeft dit niet noodzakelijkerwijs goede mogelijkheden voor combinatie met recreatie en/of natuurbeheer;
- ten behoeve van ontwikkelingsmogelijkheden van het landelijk gebied, vooral in Blauwe-Koersgebieden, zijn de gebruiksmogelijkheden van bebouwing in het buitengebied verruimd;

2015-toelichting:

- blauw biedt mogelijkheden voor verbreden plattelandontwikkeling op regionaal niveau en sterke verweving van landbouw, recreatie, landschaps- en waterbeheer en andere functies.

PKB-instrumentatie:

- inzet ruimtelijke ordenings-instrumentarium;
- inzet noodzakelijk van subsidie-instrumentarium specifiek gericht op aanleg en instandhouding landschapselementen;
- strategie van aanpassing waar het economisch draagvlak van het platteland sterk aan het afkalven is. Instrumenten inzetten om natuurbeheer te betrekken bij de agrarische bedrijfsvoering;
- inrichtingsmaatregelen niet eenzijdig gericht op optimaal functioneren van de landbouw. Zwaardere accent op natuur en milieu en versterking multifunctionele karakter van landinrichtingsprojecten (met administratief karakter)

Bruin

PKB-uitgangspunt:

- ontwikkeling van landbouw in een ruimtelijk mozaïekpatroon met andere functies, waarbij de landbouw de overheersende functie zal zijn.

PKB-beleidsuitspraken:

- grondgebonden landbouw is de in oppervlakte overheersende functie en kan zich optimaal ontwikkelen. Ook kunnen zich minder grondgebonden activiteiten in lokale complexen ontwikkelen. In deelgebieden waar geen andere functies voorkomen is optimalisering van het agrarisch ruimtegebruik richtinggevend voor de ruimtelijke ontwikkeling. Waar wel van andere functies sprake is, vormen deze met de landbouwgebieden een ruimtelijk mozaïekpatroon van min of meer zelfstandige, ruimtelijke eenheden. De functies aldaar dienen op basis van gelijkwaardigheid te worden afgestemd.
- natuurkerngebieden, recreatie- en bosgebieden worden in grotere eenheden in stand gehouden of kunnen worden ontwikkeld.

Vinex-toelichting:

- in deze gebieden is het mogelijk dat op bedrijfsniveau wordt omgeschakeld naar intensieve producties.

2015-toelichting:

- geen

PKB-instrumentatie:

- goede mogelijkheden bieden voor ontwikkeling van grondgebonden vormen van landbouw. Strategie van handhaving. Inrichtingsmaatregelen gericht op het opheffen van tekortschietende landbouwkundige productieomstandigheden en instandhouden van karakteristieke landschapselementen;
- in de Randstad plaatselijk tot ontwikkeling brengen van nieuwe functies (recreatie). In deze gebieden aanpassing van de ruimtelijke structuur;
- in zuidvleugel van de Randstad vernieuwing ruimtelijke structuur. Bij de inrichting worden de kwetsbare functies ruimtelijk geconcentreerd en geïsoleerd, zodat in het resterend gebied een optimale landbouwkundige inrichting kan worden gerealiseerd.

Algemeen

PKB-beleidsuitspraken:

- in gebieden met een relatief lage milieubelasting dient opvulling met milieubelastende stoffen tot de thans geldende normen te worden voorkomen, opdat geen toekomstige sanerings-situaties zullen ontstaan, en opdat met name in blauwe en Groene-Koersgebieden de beoogde functiemenging kan worden gerealiseerd;
- in gebieden met een relatief hoge milieubelasting is uitgangspunt van beleid dat de vervuiling in elk geval niet verder toeneemt. In verband hiermee zal het kabinet op korte termijn met betrekking tot de dierlijke mest maatregelen nemen om te voorkomen dat in schone gebieden opvulling tot de thans geldende normen plaatsvindt;
- voor de nadere invulling van het ammoniakbeleid in gebieden met een relatief hoge milieu-belasting is het relevant, dat qua ruimtelijke functietoekenning in de blauwe en Groene-Koers-gebieden in beginsel een terughoudend uitbreidings- en nieuw vestigingsbeleid voor intensieve veehouderij wordt voorgestaan, en dat in gele en Bruine-Koersgebieden in beginsel ruimte voor uitbreiding en nieuwvestiging wordt geboden. Voor alle gebieden met een relatief hoge milieubelasting geldt, dat in ieder geval dient te worden voorkomen, dat enerzijds de ammoniakbelasting toeneemt en dat anderzijds door het vestigingsbeleid de dynamiek in de sector, die nodig is om milieu-investeringen te doen, onnodig wordt belemmerd.
- om aan de hand van gebiedsdoelstellingen meer concreet te kunnen beoordelen in hoeverre uitbreiding en nieuwvestiging van intensieve veehouderij mogelijk is, wordt - in relatie tot de Koersbepaling landelijke gebieden - en het beleid met betrekking tot de Ecologische Hoofdstructuur op rijksniveau een per gebied gedifferentieerde taakstelling in relatie tot de totale zuurdepositie uitgewerkt.

2015-toelichting:

- het begrip 'koers' geeft aan dat het om een keuze gaat die zich richt op een ontwikkelings-proces, niet op het realiseren van een blauwdruk.

Ligging en namen koersgebieden

Fig. 50. De gebiedsindeling van de Koersbepaling landelijke gebieden met de nummers van de koersgebieden.

In fig. 50 zijn de nummers van de koersgebieden vermeld. Deze corresponderen met de onderstaande namen van de koersgebieden.

1 Terschelling	8 Het Hoge Land	15 Oldambt
2 Ameland	9 Vlieland	17 Westergo Noord
3 Schiermonnikoog	11 Het Bildt	18 Lege Midden
4 Rottumeroog / Rottummerplaat	12 Noordelijk Westerkwartier	19 Noordelijke Friese Wouden
6 Lauwersmeer (water)	13 Ten Boer e.o.	20 Zuidelijk Westerkwartier
7 Lauwersmeer (land)	14 Duurswold	21 Duinen Texel

22 Texel	81 IJssel	131 Biesbosch
23 Koningsdiep	82 Reggedal	132 Land van Altena
24 Noordenveld	83 Oost-Twente	133 Afgedamde Maas
25 Veenkoloniën	84 Warmond e.o.	134 Bommelerwaard
28 Blauwe Kust	85 Hollandse plassen	135 Langstraat / Maaskant
29 Zuid-Friese Veenweide	86 De Venen	136 Maas bij Maasbommel
30 Zuidelijke Friese Wouden	87 Vechtplassen	137 Land van Maas en Waal
31 Dal Drentse Aa	88 Utrechtse Heuvelrug	138 Rijk van Nijmegen
32 Westerwolde	89 Het Achterveld	139 Kop van Schouwen
33 Duinreep Den Helder	90 Veluwe	140 Schouwen
34 Wieringen e.o.	91 Noordelijke Graafschap	141 Duiveland
35 Gaasterland	92 Wassenaar e.o.	143 Diepland
36 Linde / Vledderdiep	93 Schieland	145 Bergse Maas
37 Het Drentsch Plateau	94 Oude Rijn / Utrechtse Vecht	146 Land van Cuijk
38 Hondsrug	95 Kromme Rijn	147 Duinen Noord-Walcheren
40 Zwanewater	96 Gelderse Vallei	149 Noord-Beveland
41 Wieringermeer	97 Kootwijkerbroek	151 Tholen
43 Steenwijkerwold	98 Borculo / Groenlo	152 Baronie
44 Ruinen e.o.	99 Westland	153 Markdal
45 Sleenerzand	100 Midden-Delfland	154 Donge dal
46 Klazienaveen	101 B-Driehoek	155 Drunense Duinen
47 West-Friesland	102 Hollandse IJssel / Reeuw. Plassen	156 Benedenloop Dommel
48 Noordoostpolder	103 Krimpenerwaard	157 Meierij
49 Kop van Overijssel	104 Lek bij Schoonhoven	158 N.O. Maasvallei
50 Noordelijk Reestdal	105 Lopikerwaard	159 Duinen Zuid-Walcheren
51 Schoonebeek e.o.	106 Langbroek e.o.	160 Walcheren
52 De Schermer	107 Het Binnenveld	161 Zak van Zuid-Beveland
53 De Beemster	108 Rijn / Lek	162 Zuid-Beveland
56 Kampereiland	109 Montferland	163 Zoom
57 Staphorst / Coevorden	110 Zuidelijke Graafschap	164 Westelijk Reuseldal
58 Noord-Hollandse Binnenduinrand	111 Winterswijk e.o.	165 Tussen Beerse en Dommel
59 Waterland	112 Voornes Duin	166 Peel-West
61 Oostvaardersplassen	113 Voorne	167 Peel-Oost
62 Flevopolders	114 Putten	168 Duinen Zeeuwsch-Vlaanderen
63 Overijsselse Vecht	115 IJsselmonde	169 West-Zeeuws Vlaanderen
64 Hollandse Duinen	116 Alblasserwaard	171 Oost Zeeuws-Vlaanderen
65 Spaarnwoude / Amsterdam	117 Vijfherenlanden	172 Saeftinge
69 Randmeerkust	118 Lage veld van Beesd	173 Bovenloop Beerze
70 Oostelijke IJsselvallei	119 Tielerwaard	174 Bovenloop Dommel
71 Salland	120 Waal	175 De Grote Peel e.o.
72 West Twente	121 Overbetuwe	176 Venlo e.o.
73 Zuidelijke Bollenstreek	122 Gelderse Poort	177 Dal van Neer en Leubeek
74 Haarlemmermeer	124 Duinen Goeree	178 Midden-Limburg
75 Aalsmeer e.o.	126 Goeree	179 Maas en Maasplassen
77 Eemland	127 Overflakkee	180 Mijnstreek
79 Dal Hierdense Beek	129 Tien Gemeten	181 Mergelland
80 Westelijke IJsselvallei	130 Hoeksche Waard	